

Igor FISKOVIĆ*

O SREDNJOVJEKOVNIM CRKVAMA S KUPOLOM NA OBALI JADRANA

ABSTRACT: *With the purpose of a fuller appreciation of sacral architecture in the southern part of the eastern Adriatic coast, around twenty churches with a single nave and dome in the middle are analyzed from multiple angles. They all originate between the 9th and the 13th centuries and are called the “Southern Dalmatian Type” or “Zahumlje-Zeta Group”, although it is around Dubrovnik that they are present in the greatest concentration. This paper seeks to illuminate their genesis and to oppose the efforts that link them to the Byzantine political dominance over the coastal towns between the Neretva and Bojana rivers. Particular attention is drawn to the common macro regional culture that demonstrates internal evolution independent of external influences. Simultaneously, the phenomenon of the dome presents a ground for a reflection upon the components of the gradual changes in the local morphology of style through the symbiosis of the aesthetics of the Western Pre-or Proto-Romanesque style and the grammar of provincial architecture of the Middle Byzantine era.*

KEY WORDS: *mediaeval period, sacral architecture, dome, continuity, cultural circles*

U baštini srednjovjekovne arhitekture na donjem dijelu istočnog Jadrana i užem zaleđu nalazi se tridesetak crkava koje obilježava kupola uzdignuta sred dvoslivnog krova nad uzdužno položenim tijelom. Unutrašnjost im je svima bačvasto nadvođena uz podjelu na tri traveja u jednom redu, a statičkim raspoređivanjem težina po raščlambi zidnog ovoja čitava se građevina fizički i optički podvrgava kupoli.¹ Zapravo su arhitekturno i prostor-

* Autor je akademik HAZU.

¹ Statički sustav sačinjavaju na uspravnim polupilonima dva visoka poprečna luka zajedno stopljeni s bočnim zidovima i sa svodnom polubačvom, te međusobno povezani uzdužno

no spojeni međusobno divergentni oblici, što se cijeni rezultatom susretanja Zapada i Istoka na primorju zapadnog Balkana, gdje se ono odvijalo iz davnina s nebrojenim rezultatima. No, kako među stotinama crkava iz razdoblja 9 - 14. stoljeća tu nema istovjetnih ovima, tako je fenomen jednobrodnih i jednokupolnih kršćanskih svetišta u znanosti potaknuo različita tumačenja. Glavnina se dosadašnjih svodila na tipološko određivanje prepoznatljivih spomenika i njihovo povezivanje s povijesnim djelovanjima o kojima umjetničko stvaralaštvo u pravilu i principu ne ovisi, pa se ispremiješalo nekoliko teorija na poslijetku ne davši vjerodostojnu sliku stanja. To me je i nagnalo da se odazovem pozivu na simpozij unazad više godina u Kotoru posvećen tematici „historijsko-kulturnih temelja jedinstva jadranskih korijena“, gdje sam uznastojao sumarno predočiti veći dio građe koja te sadržaje predstavlja s gledišta moje struke.²

Zapravo se je tridesetak rečenih crkava kapilarno rasulo u zoni od Neretve do Bojane,³ i to bez nekog centra gdje bi im se najprvo izlučio model, kojim one tu pretežu među inima jednostavnije građenima. Ove se formalno srodne nazvalo „regionalni južnodalmatinski tip“ ili „zetsko-zahumska skupina“, te se ti termini permanentno održavaju.⁴ Činjenica pak da oba u sebi sadržavaju izričitu zemljopisnu determinantu kazuje da se isključivo nalaze na dosta ograničenom prostoru i to je nesporno njihova kao i njegova osobitost. Usto je pak bazično da svim tim obrednim zdanjima jezgru sačinjava kubično tijelo nad kojim je polukugla, što ima duboko simbolično značenje dočim po vjerskom nauku spoj tih dvaju modula utjelovljuje stapanja ljudskog s božanskim.⁵ Zamisao je pradavna i već time vrlo složena, ali je sasvim sigurno bila usvojena još od prvih kršćana te širenjem diljem njihova svijeta iskazivana u bezbroju različitih kulturnih građevina. S te su strane primarno razumljive i srednjovjekovne crkve na tlu nastanjenom od Južnih Slavena koji je uvelike dijelio tijekom kulturnog razvoja toga svijeta, pa slijedio i šablone pratećega graditeljstva. Prema svim spoznajama, izduženost tlocrta i elevacije crkava u principu, pak, pripada latinskoj predaji ili zapadnjač-

na nosive zidove prislonjenim arkadama kojima su polja između tog čvrstog skeleta ravno ispunjena ili na sredini imaju oble niše.

² Na njemu sam se bio osvrnuo i na spomenike prekomorja, što ovdje izostavljam zbog kraćenja teksta.

³ Većinu je naveo već 1922 M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV veka*, a sav popis literature do 2013. daje T. Marasović, *Dalmatia preromanica – ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, te ću se samo mjestimice problemski zastaviti na pojedinim radovima. Temeljni pregled povijesti: J. Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957. ostaje aktualan za važna pitanja iz daljnjeg teksta.

⁴ Definicije su prvi dali: T. Marasović, *Regionalni južnodalmatinski tip u arhitekturi srednjeg vijeka u Dalmaciji*, u „*Beritićev Zbornik*“, Dubrovnik 1960. te V. Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd 1965.

⁵ Općenito: E. Baldwin Smith, *The Dome, study in a history of ideas*, Princeton 1971.

koj praksi, dok je centralni arhitektonsko-prostorni ustroj pod isturenom kupolom svojstven istočnom tj. bizantskom iskustvu.⁶ Ta su dva pola na Mediteranu živjela usporedno od rimske antike, a najučinkovitije se stapahu na njezinom življaju, pa upravo u građevinama koje nas zanimaju dostigoše visoku, ali ne i unisonu estetsku standardizaciju složenog sklopa svojih činitelja.⁷ Unatoč manjku pune konzistentnosti izričaja, na njima se je djelotvorno iskušao rječnik predromaničkih, potom i romaničkih predznaka uz odvažnost s gramatičkim načelima arhitekture srednjobizantskog perioda.⁸ Tom simbiozom, ako ne i potpunom sintezom na ovoj se periferiji dviju naizgled suprotstavljenih velikih civilizacija dostiglo autentično izražavanje sumarno provincijalnih osobina. Prije svega ih pokazuje činjenica da se kupole neujednačenih veličina u projektima tih samosvojnih gradnji uvjetno skeletnog sustava odrazuju bez izrazite međuuvjetovanosti, te da time opredmećuju i nomenklaturu rastavljena htijenja.

Usto nam valja razmotriti i polove razdvajanja tih crkava, budući da se jedne stalno naziva „tip“ a druge „skupina“, što sadržajno nije bilo razjašnjeno. Mada o tome posebno nije pisano, čini se da ima svoj smisao jer su one prve tek jedna od pojava u graditeljstvu primorske Hrvatske iz njegova ranog procvata, dok druge pripadaju poglavito crnogorskim, materijalnom baštinom oskudnijim krajevima i po nastanku su mlađe. Dakle se kronološki i geografski lančasto nadovezuju, a usto prvima nema nadaleko analognih, što se za druge ne bi moglo sigurno reći.⁹ Iako je kupola presudna za njihovo povezivanje, na svima nema jednako značenje, pa ih se čini prikladnije razvrstati po tome kriteriju o kojem se dosad uopće nije govorilo. Ustvari je ona na svima opredjeljenima u „južnodalmatinski tip“ tek jedan od sastavaka plastičnije raščlambe minucioznih građevina proporcijски podužima od primjera „zetsko-zahumske skupine“. Ovi su mahom monumentalniji, a kupola je određujuća tema i sukus oblikovanja okupljenijeg volumena podignutog nad kvadratom u tlocrtu podjednako dugačkih stranica, što im je uz kru-

⁶ Za to združivanje centričnosti i longitudinalnosti vidjeti npr. Đ. Bošković, *Arhitektura srednjeg veka*, Beograd 1957. ili S. Kostof, *History of architecture – Settings and Rituals*, Oxford 1985. i druge srodne preglede.

⁷ Tako je i s drugim tipovima centralnih gradnji: primjerice u raznim uvjetima diljem primorja nastalih s parnim brojem združenih konhi - od četiri do osam, a istumačenih vezom sa šesterolisnom krstionicom zadarske stolnice iz kasne antike, odnosno paleobizantske arhitekture iz vala Justinijanove rekonkviste sredinom 6. stoljeća.

⁸ O njima naročito: C. Mango, *Architettura Bizantina*, Milano 1974; Napose studije u knjizi: V. Korać, *Između Vizantije i Zapada*, Beograd 1987 - s više osvrtu na građu koja nas ovdje zanima u svojem bipolaritetu.

⁹ No obje u postavu dijelova i njihovu međusobnom odnosu preslikavaju poredak kozmosa kao jedna od varijanti te prastare paradigme sakralne arhitekture: I. Fisković, *Oblikovanje i uređenje bogoštovnog prostora - u "Secundum morem patriae" – Identitet crkava propovjedničkih redova u jadranskoj Hrvatskoj*, Zagreb 2016.

pnu apsidu i glavna karakteristika. Svakako je u danim različitostima upravo kupola glavni faktor njihova zajedništva, što se vrjednuje osobitošću navedenog međuriječja kao oblasti koja nikad u prošlosti ne bijaše po ičemu kompaktna niti homogeno izložena djelotvornim miješanjima kulturnih struja.¹⁰ Zato se prije svega težilo razotkriti ishodište kupoli, te na osnovu njega steći uvid u samu genezu „tipa“ s naglašenije horizontalim poretkom tvorbenih elemenata, odnosno vrsnoće „skupine“ kojoj je centričnost izraženija. Tada se i uvidjelo da temeljna teza o generičkoj dvojnosti koncepta objekata nije jednoznačna kako izgleda, jer je njihova arhitektura - kao i svaka druga - suma funkcije, konstrukcije i oblikovanja proisteklih iz niza komponenti, te se ne može svesti isključivo na morfološke formule. Naime, kod kulturnih građevina pod funkcijom se obvezatno predmnijeva i simbolika, konstrukcija nosi strukturu u neposredno međusobnoj zavisnosti, a oblikovanje uvijek uključuje i tehnike zidanja, tako da su značenja ovih pred nama kompleksnija.

Premda je većina tih crkava niknula na teritoriju koji je u jeku etnopolitičkih promjena Seobe naroda podnio teška razaranja te zadugo zanjemio,¹¹ one ne predstavljaju neki misterij jer je o njima relativno mnogo pisano. Pritom se u prilog spoznavanju njihovih identiteta iznijelo brojne činjenice i zapazanja koje zaokružuju racionalno prihvatljive stavove, pa nema jake potrebe da se svaka pojedina posebno propituje. Može se tek podvući da je životopis rasvijetljen samo nekolicini, a da se oko njega spoticalo više teza i hipoteza tako da je u finalu malo posve sigurnih konstatacija. Tim više je za ovu priliku dovoljno baratati s ilustracijama, crtežima i fotografijama, pa se ne upuštam u analitičke opise, nego ću se sljedno naslovu rada usredotočiti na fenomen kupole i njezinih odnosa s ostalim tvorbenim elementima spomenika u slogu koji tijekom navedenih stoljeća nije mogao biti niti se pokazao jednolikim. Očitovao se je različitim formatiranjem i formuliranjem građevne mase prema kupoli,¹² što se ne može pokriti pojmom „stila“ koji je odsudan za svekoliko vrjednovanje umjetničkog stvaralaštva.

Sveudilj gledajući te crkve kao umjetnička djela, odlučno je spoznati da pri udovoljavanju višestrukoj svojoj zadaći povezuju estetske težnje sa

¹⁰ Razumljivo su znatne razlike između urbanih središta i ruralnih predjela, pa je tim amblematičniji i razmještaj dotičnih crkava u prostoru koji je prirodno otvoreniji moru nego kopnu.

¹¹ Dakako, riječ je o stanju neposredno nakon svekolikih turbulencija 6 – 8. stoljeća u društvima i privredama uz opća gašenja i samo mjestimična obnavljanja ili buđenja urbanih kvaliteta života, a uoči razvoja i širenja domaće pismenosti na prostranstvu otada permanentno nastanjenom od Južnih Slavena.

¹² Kod “tipa južnodalmatinskih” kalota širinom i visinom ne prelazi jedan metar i izbija uvis iz svoda probijajući mu sredinu bačvastog polja kvadratom koji se privodi kružnom prstenu. U “zahumsko-zetskoj skupini” se triput a i više krupnija kalota preko znatno užih lukova poprečnih pojasnica i bočno u zid uvučenih slijepih arakada bitno drukčije nameće ukupnom slogu zdanja. Utoliko može izgledati dvojbena zašto je redovito smatrana zajedničkom im odrednicom i u oba naziva bila jednakopravna konstataciji o njihovom rasprostriranju.

zakonima statike posredstvom prilično podudarnih matrica. Udovoljavajućí funkciji svetišta, svima je paralelopipedno tijelo izvana zatvoreno u vlastitom volumenu, a iznutra sačinjeno redom triju uzdužno povezanih traveja definiranih parom poprečnih arkada uprikladenih nošenju kupole. Rješavajući, pak, pitanja konstrukcije, krajnji traveji u ulozi potpornjaka su uží od širine lađe uglavnom iste visine, ali se srednji artikulira na dva načina već u tlocrtu odmjerena prema veličini kupole, koja ili sitna strši iz njega, ili ga u naravi veća gotovo čitavoga pokriva. Pritom nijedna nema visoki tambur već su kubično ozidane pod piramidom,¹³ te razmjerne čitavoj gradnji a ne jedino rasponima šupljine nad kojom se dižu. Shodno tome na crkvama „južnodalmatinskog tipa“ srednjem je najužem traveju bačvasti svod probijen da omogućí njezino uzdizanje nad hrbatom šatorastog krova, a u „zahumsko-zetskoj skupini“ sav je srednji dio zgrade odmjerena i strukturiran tako da prihvatí bazu polukalote. Dakle se ukupnim projektom zadovoljavalo osnovne zahtjeve sakralne arhitekture atraktivnog vanjskog izgleda, a ništa manje unutra gdje se u jedinstvenom prostoru otkrivao logično povezani sistem nacrtano i reljefno posve cjelovite strukture.

Ona je sugerirala idealni red kršćanskog kozmosa, dok se u stvarnoj dubini jedine prostorije pogledom i korakom od ulaza k apsidi sa žrtvenikom proživljavala vjera, da bi se unutar kupole pretočila u posve apstraktni, mistični doživljaj što bijaše prava svrha i glavni cilj građenja bogomolja. Tektonički složenim i pomno razvedenim vanjskim izgledom ove su se razlikovale od svih ostalih vrsta arhitekture, a pritom je sama kupola razvidno naj-naglašeniji čimbenik danog projekta. Skrivanje njezine kalote nadoknađivalo se u interijeru, mada je u njegovoj dojmljivosti glavnu riječ imao kameni namještaj,¹⁴ usredotočen na oltar a ne na nju nalik „bojem šljemu“. No ona je savršenom geometrijom svojeg polusferičnog oblika i posve simetričnim postavom kocentrirano vodila ljudsku misao Nebu, ispunivši tradicionalnu ulogu kršćanskih crkava oplodenu molitvom vjernika.¹⁵ Također se u kompaktnosti cjelovitoga zdanja utvrdila težnja da se čvrstinom i raščlambom djela iskaže postojanost čovječjeg roda u sredinama koje dotične jednobrodne i jednokupolne crkve programski oplemenjuju. Ujedno ih tu po kronološkoj ljestvici malo koje arhitektonsko ostvarenje nadilazi formalnom kakvo-

¹³ Prijelaz iz kubusa u kalotu se ostvaruje pomoću trompa - ugaone niše ili pandativa - sfernog trokuta, inače standardno važećih za diferenciranje zapadnjačkih i bizantskih klišeja arhitekture.

¹⁴ Ustvari je statična ta oprema prezbiterija u pravilu odsudan elemenat za dataciju, jer je u obradama kiparstva i kamene plastike dosad učinjena kronologija puno preciznija negoli je uopće moguće za valorizaciju arhitekture.

¹⁵ Vidjeti npr. S. Boncompagni, *Il mondo dei simboli...figure geometriche* – Cap. 17, Roma 1984 - uz postavku da zajedno simboliziraju objavu univerzuma i svega dijalektički stvorenoga.

ćom stilskih normi od 9. do 14. stoljeća, tako da su prvorazredni reprezentanti medievalne epohe. Povrh svega je značajno da se dižu i u urbanim centrima i ruralnim krajinama, kao i da ne pripadaju samo jednoj vrsti jer ih ima i komunalno-župnih i privatno-zavjetnih, te opatijskih i manastirskih, tako da nisu predodređene striktnim nekim sadržajem svojih služnosti.

Svakako kupoli kompozicijski podložnu arhitekturnu shemu nisu uvjetovali liturgijski prohtjevi, nego ju je zadalo poimanje sakralnosti, što se zakonitošću staroga graditeljstva pretače u osobite vrsnoće zasnovane na dogmi o crkvi kao „božjoj kući“. Upravo je to bazična ideja kojoj se čitav arhitektonsko-prostorni ustroj predmetnih crkava prilagođavao ikonografskom jasnoćom, te je postao samoobjašnjiv u vlastitom idealnom dignitetu. Njegovo je pak prvo rješenje nastalo u ranom srednjovjekovlju neodvojivo-me od kasne antike, drugo s doradama slijedilo u zrelome, a treće u poznome dobu kulturološki osamostaljenog srednjeg vijeka. Dugovjeko je njegovo trajanje omogućilo na tim objektima raznolikost raščlambenih detalja, što ipak ne bijaše dovoljno da zaniječe tradicijom učvršćeni kontinuitet programskog obrasca s kupolom u žarištu, što se iskazalo u dvije organske varijante. Poglavitito na njima zasnivamo i klasifikaciju tih crkava, smatrajući dosadašnju tipološku nedostatnu za odgovore na sva pitanja koja one nameću. Osnovno je da se svaka naslanja na područno rastrganu, često nam i nepoznatu baštinu prošlosti, te da su u rezultanti njezine jače ili slabije plastične preradbe utkani dometi suvremenosti iz šireg podneblja, mahom ne-dešifriranih putanja.

No pošto se u njemu nije otkrilo bilo čemu baš doslovnih predložaka, ne bi trebalo govoriti o „vanjskim“ ili „stranim utjecajima“ kako se uvriježilo,¹⁶ već je metodski uputnije potražiti ishodišta identitetu koncepta većine gradnji u mreži domaćih navada. Pritom nema sumnje da se polazilo od općih shvaćanja lijepoga, no ona ne pobijaju važnost niti nadilaze vrijednost svih osobitosti koje su se iskalile na drevnim jednobrodnim i jednokupolnim crkvama u navedenoj regiji. A tome sigurno odgovara u svim ljudskim djelatnostima tijekom srednjeg vijeka jako izražavan regionalizam, naizgled protivan manifestacijama „jedinstva/zajedništva“ iz naslova ovoga skupa.¹⁷ Njegova pak višedisciplinarnost sili me skraćivanju tumačenja, pa ih nastojim svesti na suštinske probleme iz naslova prvotno prijavljenog izlaganja.

¹⁶ Kritički stav o tome eksplicira M. Tomasović, Srednjovjekovna arhitektura u Dubrovniku i njegova područja u odnosu na suvremene pojave u Apuliji, u *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji*, izd. Hrvatskog arheološkog društva (dalje IHAD), 24, Zagreb 2010 - s lancem vrlo prihvatljivih spoznaja.

¹⁷ Tada sam bio obuhvatio centralne građevine s obiju obala Jadrana, što iz praktičnih razloga ograničavam na samo južnome našem primorju izrazitu kombinaciju činitelja longitudinalnosti i centralnosti crkava.

Naravno, ne treba očekivati da se kroz prizmu povijesti umjetnosti raspletu sva poimanja i stanja,¹⁸ ali nema sumnje da su longitudinalne crkve s kupolom razmještene diljem Zahumlja, Travunije i Duklje jedan od njihovih čvršćih pokazatelja. U najmanju ruku one odavaju srodnosti duha i suglasnosti htijenja subjekata koji su tu, kao i u svom arealu Jadrana, prezali graditeljskim pothvatima mimo direktiva vrhovne političke vlasti. Nju je u arhaičnom vidu imperijalne dominacije najduže držao Bizant, koji se u 11. stoljeću odvojio od Rimske crkve, da bi ona na istočnom uzorju utvrdila svoje bivanje jačom organizacijom starih dijeceza. Spram tome čini se neobičnijim ono opće poznato i gore istaknuto spajanje oblikovnih odlika bizantske i latinske arhitekture na crkvama koje nas zanimaju. O tome su u znanosti dosad izražavana protivna mišljenja koja ne vidim mogućim otputa otkloniti budući da su se jako rasula u stručnoj literaturi, ali ću ukazati neke činjenice što ih vode drugim smjerom. Naime, Bizant je permanentno u arhontiji ili temi Gornje i Donje Dalmacije zadovoljavao globalne svoje ekonomske interese, nadzirao promet i u romano-carskim gradovima prikupljao daće,¹⁹ bez zadiranja u unutarnji život lokalnih zajednica. Tim je lakše njihov *genius loci* opečatila Crkva već stoljećima dirigitirana iz Rima, a najjače obnavljana u Gregorijanskoj reformi nakon Raskola 1054. godine, koji - naravno - nije prodro jednako u sve pore kulturnog izražavanja malih komuna. Može izgledati odveć jednostavnim, no kad je riječ o sakralnim gradnjama na području koje je vjekovno bilo u sastavu zapadnokršćanske ekumene svakako puno znači. Historiografija je ta stanja dobrano predočila do razmjera da bi im se bilo suvišno vraćati, pogotovo što naglasak stavljamo na kulturnu podlogu regionalnog stvaralaštva.

No intrigantnije je entitete istih doba u južnoslavenskim krajevima jadranske orijentacije na istom planu znatnije rasvijetlio Neven Budak, ukazavši na brojne povezanosti izražavanja tamošnjih društava.²⁰ Sumarnom raščlambom pisanih izvora, počev od zaključaka Sabora crkvenih ustanova iz ozemlja u Splitu 928. godine, argumentirano je upozorio kako se odredbe o bogoslužju po rimskim pravilima odnose na tri južnodalmatinske biskupije: stonsku, dubrovačku i kotorsku, dočim u bliskim im ostalima njihova pri-

¹⁸ Glede pitanja o tim odnosima u podneblju jadranskog zaljeva s dvije dugačke obale upućujem u: I. Fisković, "*Pontes Adriatici*" – mreže kulturno-umjetničke razmjene na Jadranu u srednjem vijeku, Zagreb 2015.

¹⁹ Zato i nema pozitivističkih podataka o učincima ikojeg stranog službenika državne vlasti, dok se s primjerima iz Zadra kao glavnoga grada pokrajine doznaje zamašan opseg djelovanja domaćih sudionika strane uprave. U drugim "carskim gradovima" o tome uopće nema traga ni nikakvoga glasa, pa je slika stanja više nego jasna.

²⁰ N. Budak, Prilog valorizaciji humsko-duklijanskog područja u prvim fazama njegova razvitka, *Starohrvatska prosvjeta* (dalje SHP) 16 / III. Split 1987 - uz široki osvrt na slojevitost povezanost glagoljice i ćirilice po starim liturgijskim i drugim izvorima slavenske pismenosti u svjetlu gospodarskih, migracijskih i drugih veza.

mjena bijaše konsolidirana.²¹ Dakle je posrijedi prostor opstajanja tipizirane arhitekture na koju se osvrćemo, a povjesnica ga je valorizacijom slojeva baštine iz kopnene unutrašnjosti očitala prema poznatim linijama razvoja glagoljaško-slavenske pismenosti, ili – bolje rečeno – književnosti usporedne latinskoj iz romanskih gradova duž obale.²² Teza o takvom stanju u navedenim Sklavinijama izvan direktnih ovlasti najjačih etnikuma Srba i Hrvata, popraćena je raspravljanjem prožimanja tradicija iz šireg areala pod naslovnim upravom Carigrada sve do 13. stoljeća. Inače se oko tih realiteta preplitahu mnogostruka gledišta, ostavivši traga i u prosuđivanju gradnji koje nas zanimaju, što je - protivno zbivanjima vanumjetničke naravi - u razvidnim svojim varijantama ostao prilično stalan u nemalo bogatim izričajima vlastite evolucije. Usto se je prema pisanju istraživača drugih polja medievalne kulture, iskristalizirao globalni zaključak da su „posljedice Crkvenog raskola iz 1054. godine opterećivale svijest i djelovanja ljudi iz te epohe puno manje nego bi se dalo pretpostaviti slijedom kasnije uspostavljenih i očvrsljelih demarkacija duha ili kategorija mišljenja i napona odnosa.“²³

Oslanjajući se na ta razložita stajališta, ne osjećam se pozvanim razlagati ih do tančina, no uviđam koliko i kako odgovaraju normativima djela u koja sam po struci upućen. Krucijalni je momenat njihov rast na razmeđu dvaju umjetnosnih krugova iz kojih im preko nestalnih granica, nadasve putem mora, dinamički pristizahu poticaji i pobude. Empirija čitave mediteranske umjetnosti poznaje fenomene sličnih dvostrukosti, koje bih radije gledao kao prožetost slojevita povijesnog tkiva životvornim običajima do stupnja originalnosti, nego odlučnim „uplivom“ ili „utjecajem“ s bilo koje strane. U tom smislu i predmetne se crkve ne bi moralo smatrati dokazom njihova tiješnjeg pripadanja civilizaciji Bizanta ili u njoj poniklih konfesionalnih zajednica bez obzira što im kupola biva označnicom. Izvjesno je prikladnije govoriti o napojenosti uzmorja Balkana i svog jadranskog bazena „bizantizirajućim“ strujama, te radije baratati s terminom „adriobizantizam“ uz oglede usporednog nasljeđa apeninskog susjedstva.²⁴ I tamo se, naime, u Apuliji nalazi znatan broj crkava s kupolom iz prvotnih faza uzleta srednjeg vijeka,²⁵ a

²¹ Usporediti: F. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata* – I, Zagreb 1988. i dr.

²² Potanje: N. Klaić, *Historijska podloga hrvatskog glagoljaštva*, *Jugoslavenski historijski časopis* 4, Beograd 1965.; E. Hercigonja, *Glagoljaštvo u razvijenom srednjovjekovlju*, u *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost* – II, Zagreb, 2000. i drugi radovi istog istraživača, te šire: R. Katičić, *„Literarum studia“ - književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 2007.

²³ Citat iz: E. Hercigonja, *Povijest hrvatske književnosti*, knj.2, Zagreb 1975, 52-53.

²⁴ Vidjeti: Ž. Rapanić, Ima li dvojbe oko termina „adriobizantizam“, u *„Zbornik Tomislava Marasovića“*, Split 2002, 172-182. s pozivom na prethodna moja pisanja.

²⁵ Uvjero sam se u to ne samo po tamošnjoj literaturi - navođenoj od naših istraživača ovostranih spomenika, pa je ne ponavljam koliko god se slagao ili neslagao s inetpretacijama - nego i obilaskom pojedinih, a taj sud je potvrđen s arhitektonskim snimcima Ž. Pekovića

preuzetno ih se je smatralo presudnima za naše dokle god se nije razbistrilo koliko su uistinu drugačije. Sestrinske također leže na dalekim grčkim otocima potvrđujući negdašnju popularnost općoj funkciji i simboličkim kršćanskih svetišta prikladnoga klišeja arhitekture, ali se nisam uspio domognuti stručnih studija u kojima su obrađene.²⁶

S tih se polazišta okrećemo našim spomenicima sakralnoga graditeljstva vodeći računa da nisu jednoliko okupljeni u vremenu i prostoru, jer je drevnijih više na tlu današnje Hrvatske, a mlađih unutar granica Crne Gore. Prve arhitektske su se razmjestile jače po predjelima uokolo gradova nego u njima, izuzev Dubrovnika s više primjera sukladnih ako ne i uzornih brojnicima na otočju njegove stare Astoreje. Mladima je najjači grad Boke Kotorske bio centar dokazivo visokih svih postignuća, a jedva koja se udaljila od mora unutar kopna, gdje su društveno-političke prilike pravodobno izrastalih državnica suodredile kvalitete stvaralaštva provincijsko-bizantskih oznaka. Dakako, sve se odrazilo u zrelosti oblikovanja neovisno što nisu odreda zadane specifičnom nekom vrstom. Pogotovo je znakovito da su im osnovnu tipologiju usvojili reformirani benediktinci na Ratu kraj Bara,²⁷ a najosebujniju varijantu podigli na Mljetu uz nepokolebive dodire s prekomorjem.²⁸ Nijedna pak u sastavu katoličkih dijeceza bizantske teme ili arhonata *Dalmatia superior* ne izmiče od kanona na Jadranu od crkvene Reforme vladajućih stilova. Dapače se čini da ih je par poimence određenih linija izravno formirao obuzimajući zamalo glavninu razvojnog tijeka od praga predromanike do vrha romanike. Uglavnom se to sriče u artikulacijama oplošja vanjskih i unutarnjih zidova ili na modulima otvora, ali i drugim uvjetno lateralnim činiteljima poput tehnika zidanja ili klesarskih manira iz ostavštine graditeljstva davnog srednjovjekovlja. U tom smislu jedina im stalna poveznica osta-

u "Zbornik T. Marasovića" 2002. god. (str. 244-246). S pretežno drugačijim dispozicijama krupnijih elemenata zidane su u razmjerima i tehnikama što nisu adekvatne u nas ukorijenjenima. Usto je nezaobilazno da su sve dokumentirane u izvorima mahom nastale nakon uzmicanja Bizanta, a po dolasku Normana, te da po rječniku ukupne raščlambe pripadaju romaničkom stilu. Stoga i labavi tvrdnja V. J. Đurića (*Historija srpskog naroda - 1 / 1981-str. 241*) da je našim crkvicama "matica preromaničko graditeljstvo Apeninskog poluostrva" – inače isticana mnogo puta prije kao i kasnije od niza autora.

²⁶ Čini se da cjelovitog njihova pregleda još ni nema. Za naše potrebe rasvjetljava ih V. Korać, n.d. u bilj. 3.

²⁷ Jednobrodna, izduljena s četiri traveja te ponuđenom rekonstrukcijom široke kupole nad trećim od ulaza koji to odista sugerira svojim razlikovanjem od ostalih međusobno istih mjera: Đ. Bošković i V. Korać, *Stari Bar*, Beograd 1962, 180-186; Nije pojašnjeno je li uzrok toj dispoziciji promjena liturgije od statične, stare monaško - litanijske na dinamičnu procesijsku, posvuda uvođenu od reformnih benediktinaca sredinom 11. stoljeća.

²⁸ O njoj se ponajviše raspravljalo s divergentnim i za našu temu lateralnim rješenjima. Shodno monumentaliziji i ukupna je raščlamba izrazito romanička, dok je u svim istraživanjima neizvjesnom ostala ovisnost uređenja prezbiterijske o liturgijskim običajima koji kod toga reda zasigurno nisu bili drugačiji od općerimskog ritusa.

je teorijski i empirijski proučena pojava kupole, koju preostaje pratiti na konkretnim primjerima u dva pouzdano dokaziva, gore već utvrđena oličenja.

Shodno uvjetima jadranske povijesti, one su derivirale supstrate ukusa i izraza provincijalne umjetnosti na način kojem nadaleko nema primjera, ali im nije upitan paralitet s okosnicama kulturoloških stečevina područja. Dapače su šablonski raščlanjene crkve najjasniji pokazatelji mogućnosti ili dometa živih faktora duštva o kojima su neposredno zavisile služeci vjerskim institucijama urbanih i ruralnih zajednica, tako da su rasle na hijeratski više-manje jednakim pretpostavkama.²⁹ Na tom je planu opet nezaobilazno što su se s kupolama dičile katedrale - po mnogome sudeći i u Dubrovniku kao u Kotoru - ali su po naravi svetišta daleko od naše tematike. Naime, kao monumentalno višebrodne obje su poput još ponekih uvjetno takvih,³⁰ pred projektante i graditelje postavljali sasvim drukčije zadatke, koje je pogrešno vezivati uz rješenja jednobrodnih; embrionalnost njihova prostornog programa i osnovnog dijela strukture dijametralno je protivna glavnini osmišljenog i ostvarenog u višebrodnima. No, budući da je rijetkima poimence poznat naručitelj, a nijednoj izvođač, te da većini nije izvorno precizirana starost, znatna je količina podataka ovijena tajnovitošću svojstvenoj davnini. Međutim, ništa baš ne ometa niti potire opće i načelne sličnosti tih malih ili srednje velikih zdanja otkrivajući im analogne korijene poglavito u onim elementima, koji ih - široko uzevši - odvajaju od nasljeđa iste grane stvaralaštva iz istoga razdoblja na istome terenu.

U tom smislu naveli smo i vjerodostojna tumačenja kupola koja im je dala stručna literatura uprta na drevne teološke zapise. Njihovim tragom gledamo ih znamenom svetišta: sadržajne i materijalne „krune“ obrednih gradnji, odnosno sažetak posvete crkve i njezine zamisli kao Neba: rajskog prostora približenog ljudima na zemlji. O toj bi se pak semantici dalo puno opširnije govoriti prema osvjedochenjima u svekolikoj kršćanskoj arhitekturi, ali je umjesto ponavljanja poznatog korisniji ogled lokalnih bogomolja na kojima su kupole smisaono i vizualno najistaknutiji dio koncepcijski donekle čednih, no redovito s njome harmoniziranih cjelina. Bez obzira koliko su predočive izvana a kako iznutra, bezuvjetno predstavljaju dio vjerskog imaginarija i poimanja njemu dolične veličajnosti, pa - kako rekoh - treba razlikovati gdje su presudna tema čitave gradnje, a gdje tek dodatni motiv koji joj ne određuje ukupni organizam. O tome se rasuđuje poglavito po ustrojstvu mase i razvedenosti površina nosivog tijela, ali i obujmu interijera, dočim kupola negdje njime ovladava, a negdje se iznutra otprve ne vidi niti potpu-

²⁹ O tome s više aspekata: Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987.

³⁰ Primjerice dubrovačka crkva sv. Petra Starog ili Velikog – monografija: Ž. Peković, *Crkva sv. Petra Velikoga*, Dubrovnik, 2012 – uz vrlo diskutabilnu postavku da je to bila prva srednjovjekovna katedrala.

no doživljava. Neumitno programirana a redovito integralno ozidana, nema ulogu izvora svjetlosti - koja je po kanonu protagonist arhitekture - jer mu se ne predaje budući da je „slijepa“, bez prozora na sebi jednoliko svim primjerima prvobitnih rješenja. Dakako, sve to nije postulat ili izravni odraz razvoja povijesno-stilskih kategorija niti iz njih proizlazi, već ukazuje da kupole na tim svetišlima iz srednjeg vijeka po predanju iz kasne antike imaju idejno i ideološki markantno, u religijskom spektru memorijalno značenje.

U tome se smislu i sve naše crkve obilježene kupolom promatraju kao metafore koliko bogoljublja toliko bogobojažni bez obzira na mjesta ili pojedinačne im okvire nastajanja i opstanka. Realno, pak, to ne ovisi o obimu podržavanja svezapadnjačkih moda i graditeljskih izražavanja s pretežnog dijela obale, kao ni o količini prizvuka ranobizantskog ukusa s kojim su nejednako prožete. No tu i niču pitanja, jer su tek rijetkima pouzdano provjerljivi datumi ili okolnosti građenja, a više-manje cjelovite grupe su rasle i živjele mimo interne razmjene iskustava. Umjesto toga, kod starijih su razgovjetni dodiri sa suvremenima u sjevernijem priobalju pripadnima korpusu tzv. starohrvatskoga graditeljstva,³¹ a kod mlađih unutar Crne Gore povodenja za pravilima iz šireg prostranstva vladavine izrazitije bizantskih tonova. Na tim relacijama također ni davanja niti preuzimanja oblikovnih elemenata među njima nisu izrazita, te se zasigurno radilo o ishodima općekulturne klime u oblasti dalekoj levantinskim zemljama kao vrelištu primarnih osmišljavanja i podizanja kršćanskih hramova s kupolom.

Vrh svega je vrijedno što se geneza te arhitekture vezuje uz paleobizantsku komponentu ranog kršćanstva, te da na istočnoj strani južnog Jadrana koncepcijski traje nekoliko stoljeća. O tome sam višekratno pisao označivši mogući začetak procesa u adaptaciji kasnoantičke *memorije* na otočiću Majsan, sred Pelješkog kanala, u osi plovidbene rute trgovine i hodočašća.³² Riječ je o bezmalo nezgrapnoj ugradnji četiriju masivnih pilona, koji su noseći bačvasti svod s kupolicom nad srednjim kvadratom stvorili tripartitnu usku prostoriju kojoj ustrojstvo nadgradnje odaje presjek nosača s isturenim stranicama za lučne pojasnice. Ta se intervencija datira prije kraja 9. stoljeća, a povod kompoziciji konstrukcije u vidu baldakina stopljenoga s bočnim zidovima bio je naročito čašćeni grob nekog crkvenog prvaka iz 5./ 6. stoljeća.³³ Zapravo je najjednostavnije sročena vjerska misao koja

³¹ Načelno držim da je i taj naziv bolje izbjegavati s obzirom na to da - općenito uzevši - nacije ne određuju pravila formiranja umjetnosti ni na tlu gdje su etnički većinske. Za temeljne stavove vidjeti važnu a zanemarenu knjigu Lj. Karaman, *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*, Zagreb 1963.

³² C. Fisković, Starokršćanska memorija i groblje na Majsanu, u *SHP* III. / 11. 1984.

³³ I. Fisković, Prilog proučavanju podrijetla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu, *SHP*, III / 15, Split 1985.: Isti, Apport des reconstructions d'églises de l'antiquité tardive dans la premier art roman sur le littoral croate, u "*Hortus artium medievalium*" 1 / 1995.

je nadahnula nebrojene spomenike kršćanskog Mediterana, te u postavkama vodećih njihovih istraživača dobila ikonografsku auru „klasičnog” rješenja.³⁴ Invencija se ponovila u Stonskom polju, gdje je manja polovica grobišne zgrade iz ranih širenja Kristova nauka pretvorena u mjesto poklonstva sv. Petru unošenjem nosača kupole s poprečno i bočno iz osnovnog im tijela razvedenim lukovima, ali i dodavanjem triju niša s oltarom u najvećoj na sredini.³⁵ Arhetsipska je ideja materijalizirana emblematski jezgrovitim sistemom, koji će se temporalno doradivati promicanjem prohtjeva, kao i dosega civilnih i crkvenih elita lokalnih društava u okviru dubrovačke regije, zacrtavši primjerno statični sustav polaganja kalotaste kupole nad kvadratom u lancu izdanaka.

Radilo se o crkvama nastalim s kristijanizacijom područja do kraja 5. stoljeća Kristove ere, a tijekom nekih dvjestotinjak godina stradali u inim nedaćama, te su vraćane životu poglavito unošenjem svodne konstrukcije zaključene kupolicom.³⁶ Stvaranje novih dispozicija prostora je označilo dinamičnije viđenje arhitekture izvan kasnoantičkih pravila, a uz stupnjevanje ranosrednjovjekovnog ukusa - zapravo prvim koracima k predromanci koja će generalno preinačiti naličja većini područnih svetišta.³⁷ Slijed je očito bio razbijen, sukladno mnogome što je podnijela ali i sredila ostala obala suzbijanjem razlika grada i sela unutar jedinstvene monopolije. Proces je na jugu, nakon sabora splitsko-dalmatinske crkve, rezultirao odličnim gradnjama s crkvicom sv. Mihovila na čelu unutar fortificiranog dvora područnog vladara na vrhu brijega Gradac nadohvat Stonu.³⁸ Snažna razvedenost volumena i raščlanjenost površina nišama fiktivno ojačava stamenost zgrade me-

³⁴ Ključno: R. Krautheimer, Introduction to an “Iconography of Medieval Architecture”, *Journal of Warburg and Courtauld Institutes*, V / 1942; Specifičnije s uporištem u monumentalnim djelima kasnoantičke, pogotovo paleobizantske kulture: A. Grabar, *Martyrium I / II*, Pariz 1946.

³⁵ I. Fisković, Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju, Izdanja HAD, 12. – *Istraživanja u Dubrovniku i okolici*, Zagreb 1988; u neizvjesnoj količini netragom nestalih spomenika, nalaz toga očitog parbenjaka Majsanu vjerodostojno ukazuje na jedan smjer razvoja crkvenoga graditeljstva u zoni. Usporedbom samih adaptacija s novogradnjama postaje jasnija morfološka sukladnost zahvata bez obzira na opće prilike, pa i mogućnosti i prohtjeve mikro sredina gdje su sve obavljani, a neki su zasigurno nestali.

³⁶ Prema: I. Fisković, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, *HAD*, 5 – 1980, vidjeti N. Cambi, Arhitektura Narone, u *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 24 / 1985; Za tu građevinu i ostale dalje iz starokršćanskog horizonta na južnom Jadranu: P. Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae – II*, Roma 1984.

³⁷ Razabire se to na ruševini crkve sv. Andrije u Bačini pri ušću Neretve, starokršćanskoj no jednobrodnoj te podvrgnutoj punoj restauraciji uz pretpostavljeno unošenje kupole kao u spomenutima: I. Fisković, n.d. 1988.

³⁸ Pregled literature i povijest istraživanja: I. Tomas, *Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom južne Dalmacije i Boke Kotorske* – doktorat obranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2014. g.

todom kakva se na istočnom Mediteranu nije toliko rabila, jer se estetika arhitekture vodila skrupuloznijim ponašanjem prema odnosima svjetla i sjena. Na „dvorskoj kapeli“, koja je etapno rasla k visini, dostigla se pak iznimna vitkost dostojna kraljevskog zdanja, u kojem se izrazitije posredstvom klesanog namještaja i opreme utvrdilo gibanje k protoromanici.³⁹ O tome govori i ekspresivitet fresaka u enterijeru, nepotpuno jasnog „benediktinskog“ zora, no očigledno nove izražajnosti, tako da je cjelina obistinila preporodni dah velike crkvene, tzv. „Grgurovske reforme“ iz sredine 11. stoljeća.⁴⁰

Makar se kupola na urušenom krovu ne može predočiti, zasvjedočena je na prikazu zetskog kralja koji drži model takve crkve po tipično ktitorsko-zavjetnoj invenciji.⁴¹ U tom smislu razotkrivajući vrsnoće jednog spomenika, uzimamo ga načelno uzornim za sve što će slijediti u okružju, a kupola je bila i ostala krucijalna točka i svojevrsni ključ tih gibanja. Usvojena s Istoka dokazuje njegove interakcije sa Zapadom dostignute u zdanjima koja su povod ocjenama samobitnosti umjetnosti, s glavnom pozornicom u Dubrovniku otkad je 999. godine dobio vlastitu metropoliju, time i snažni postrek gradnji crkava ugledom na najstariji njihov sloj u ime dokazivanja starosti jačanjem predaja dijeceze.⁴² Izvjesno se je u tom smislu sa snaženjem regula katolištva tijekom 11. stoljeća unutar grada i na otočju Elafita u njegovoj jurisdikciji sazidalo petnaestak trotravejnih crkava, opskrbljenih kupolicom uz preciznije slaganje zidne oplata i svodnog sustava.⁴³ Osim što se u iznimnoj koncentraciji time iskazao osjećaj za plasticitet - inače dosta stran primjerima u Crnoj Gori kao i u južnoj Italiji - kupola se uspostavljala na bitno različit način. U naravi sitna i tvarno lagana, probija polje svoda da izbije skrivena u vlastitom tijelu sred krova, a ne naliježe na obodne zidove niti ih dodiruje. Iako je podržava par poprečnih lukova koji premošćuju lađu, ne sudjeluje u tektoni-

³⁹ No da je bila „dvorska“ ukazuje i negdašnji toranj pred pročeljem kao prežitak „westwerka“ iz zapadnjačke predaje, a i davno otkrivena te zanemarena grobnica u njoj pred neuobičajeno plitkom apsidom. Za klesanu opremu: M. Jurković, Prilog određivanju južnodalmatinske grupacije predromaničke skulpture, *SHP* III / 15., Split 1985; N. Jakšić, Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike, u *Zagovori svetom Tripunu – blago Kotorske biskupije* - uz Katalog Z. Čubrović i M. Zornije, Zagreb 2009. s pregledom starije literature.

⁴⁰ Riječ je o univerzalnom buđenju „Ecclesiae Triumphans“ s daljnjim posljedicama u umjetnosti istočnoga Jadrana u smislu njezina udaljavanja od tekovina likovne kulture i arhitekture Bizanta.

⁴¹ C. Fisković, Ranoromaničke freske u Stonu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 12, Split 1960.

⁴² Dakako sve ukazuje na jačanje vjerske organizacije i prerastanje Dubrovnika u važno regionalno središte, što globalno nije uvijek jednako uvažavano. Mišljenja se razilaze već po pristupu – ovdašnjem i zastupanom od V. Koraća u nav. knjizi – bilj. 9. - što me ne samo iz poštovanja prema autoru oslobada raspravljanja.

⁴³ I. Fisković, Crkveno graditeljstvo dubrovačke regije u svijetlu povijesti od XI do XIII stoljeća, u *Tisuću godina Dubrovačke (nad) biskupije*, Dubrovnik 2000; O pojedinim spomenicima pisali su i drugi autori.

ci zgrade niti se vidi s ulaza u nju, te je „lebdeća“,⁴⁴ nedvojbeno podstaknuta govorom neizmjenjive vjerske simbolike, a susljedno promišljanjima strukturne dispozicije čitave arhitekture.

Dakle je na jednome modelu potekao napredak graditeljstva, a i kiparstva, u kvalitetama koje nisu služile tek optičkom užitku, već bijahu izraz spoznaje posredstvom ravnoteže čimbenika kao očitovanja novog duha, pa i središnjeg poretka društva. Po mnogome razumljivo više su razine izražavanja ritmički dostignute u Dubrovniku prije, a i jače nego u drugim poprištima mnogostrukih veza i razmjene odnosa.⁴⁵ Iz toga se pak izrodila tendencija da se vjekovne vrijednosti slavenskog jugozapada apriori dokažu tekovinom importa s Istoka iz doba kad Bizant bijaše nakratko pojačao svoju političku nazočnost na donjem i gornjem Jadranu.⁴⁶ Međutim je izvjesno da koliko u toj oblasti dinamične povijesti kulturna cjelovitost nije bila nikad normirana, toliko nije bilo jedinstva djelovanja, a pošto je arhitektura s kupolom idejno vrlo uopćena, to joj je i podrijetlo općenito: nikako tijesno spojivo s formalnom imperijalnom ili nekom drugom civilnom vlašću. Odlučnija za graditeljstvo bijaše osmoza neiskorijenjivih općih inspiracija i izričajnih iskustava dobrih faza, koje je tu usadilo dugovjeko susretanje i djelotvorno saplitanje duhovnih i kreativnih matica s Istoka i sa Zapada.

U tom ću kontekstu povodom jednobrodnih i jednokupolnih crkava opetovano istaknuti da im tolikog broja nema nigdje izvan navedene oblasti slavenskog svijeta, a u dubrovačkom ih je okružju sačuvano devet izvorno istih kvalifikacija.⁴⁷ Slijede tri u naše doba restaurirane do razine rekonstrukcije,⁴⁸ te pet u ruševinama istraženih do mjere da se im se uspored-

⁴⁴ Unatoč na presjecima vidljivo jake mase piramidalnog krova nad njome, što se može smatrati pokazateljem težnje za monumentalizacijom u malom mjerilu. U svekolikom održavanju područnih težnji i konstanti to dobiva vrijednost koja inače u naglašavanju svekolikog regionalizma nije toliko izražena.

⁴⁵ Tijekom svoje povijesti dubrovačka se vjerska zajednica višekrat pozivala na predaje epidaurske biskupije procvale u 6. st., pa je lakše razumjeti da se na njezinu baštinu oslonila kad je otpočela svoj rast neminovno na mjestima gdje su njezini izdanci već bili zasnovani. Djelotvorno njihovo umnažanje svakako pak odaje punu stabilizaciju duhovnog života, što teče od 9. st. i uz smirivanje svekolikih prilika potiče znatnija graditeljska posezanja kakva još nisu mogle izvoditi sve vangradske zajednice od Boke do Neretve. Glede mogućih im oblika važi opaska V. Koraća, da “suvremena vizantijska arhitektura nije početkom 9. st. bila inspiracija” - n.d. 16.

⁴⁶ Tekstovi toga smjera, naravno, navode i biranu staru literaturu te je nema potrebe ovdje opet iznositi. No takva sužavanja problematike su prevladana, a mnoge je poremetio i napredak istraživanja.

⁴⁷ Unutar pojasa bedema grada na Prijekom Sv. Nikola i Sigurata (=Transfiguratio: Preobraženje Kristovo), nad Pilama pak Sv. Andrija (preinačen), pa na Elafitima: Lopud – Sv. Ivan i Sv. Nikola, te Šipan – Sv. Mihovil.

⁴⁸ Sv. Nikola na Koločepu, a na Šipanu Sv. Ivan i Sv. Petar – vidjeti: Ž. Peković, *Četiri elafitske crkve*, 2008.; Trajno je, međutim, problematično što se više ili manje proizvoljne re-

bom s navedenima može pretpostaviti više-manje istovjetno formalno uređenje, zbog doradenosti lišeno razvoja.⁴⁹ Količina pak odaje „korijene jedinstva“ - bolje reći „zajedništva“ - u kojem je bizantska komponenta utkana s univerzalnošću rimske antike. No bogatstvom oblikovanja ističu se stonski Sv. Mihajlo i šipanski Sv. Petar, te formalno im najbliži Sv. Toma u Kutima onkraj Boke Kotorske na zetskom teritoriju, dok se okašnjelim te pomalo hibridnim izbojem doima crkva Sv. Petra u Bijelom Polju, koja eklektički okuplja i modernije čimbenike na tragu „južnodalmatinskog tipa“.⁵⁰ Protivno pak nagađanjima oko datuma nastajanja većine članova njegove matice, crkvice Sigurate i sv. Nikole na Prijekome, izvan prvog *civitas* *Ragusiuma* u finalnim srednjovjekovnim, dobro istraženim oblicima su djela iz konca 11. s mogućim pomakom u početak 12. stoljeća.⁵¹ Naime, njihove međe prema općem pravilu o putanjama stilova ne predstavljahu striktna morfološka razgraničenja ili razdvajanja već nadovezivanja posezanja i postignuća. Zato ih se, kao i poneku na Elafitima s dokazivom ili pretpostavljenom kupolom, mora uvrstiti u poglavlja rane romanike, te više ne nazivati „predromaničkima“ kako u znanosti još preteže. Slično je, uostalom, i sa zabludnom navadom isključivog vezivanja naravi umjetničkih oblika s političkim mijenama i neutvrđenim ulogama vanjskih im nositelja ili stranih sudionika na razini golog odnosa uzroka i posljedica.⁵²

Međutim, nas iz svega toga zanima odnos prema ranosrednjovjekovnim zahvatima na Majsanu i u Stonskom polju, po matrici kojoj nije otkriven prvi početak, a ni kraj jer je embrionalno preopćenita. Prvom pak horizontu počela koncepta tih zgrada možda pripada više adaptacija starokršćanskih crkava iz 5-6. stoljeća izvedenih ugradnjom nosača svoda unutar perimetra zidova na organski način. No kako se uglavnom radi o arheološkom

---

konstrukcije unose u inventare i preglede baštine kao da su uistinu potpuno izvorne: metoda primjenjivana i u drugim slučajevima.

⁴⁹ Sv. Ilija na Lopudu, Sv. Mihajlo na Koločepu i bezimena crkva “na Jekavcu”, te u mlađem horizontu Sv. Stjepan u Stonu sukladan Sv. Petru u Ublima na Lastovu – ranoromaničke zamjene većih starokršćanskih.

⁵⁰ Pisana vrela upućuju na nastanak pri kraju 12. stoljeća, u 13. stoljeću u nju seli episkopija iz Stona, a prvi je monografski obradio Đ. Bošković, u *Starinar* 7, 1932, finalno M. Čanak Medić, *Arhitektura Nemanjinog doba II*; Nema kupolu, ali je sugerira križolika nadgradnja srodna crkvi sv. Mikule u splitskom Velom Varošu i dr.

⁵¹ Za svu literaturu uputan je recentni pregled spomenika T. Marasovića, n. d. u bilj. 2 - makar im klasifikacije, tipološke i stilske - po mojem sudu - nisu redovito ispravne. Razlog je tome što još nema pouzdanih parametara za utvrđivanje kronologije unutar morfoloških suglasja mnogobrojnih spomenika “ranosrednjovjekovne” epohe.

⁵² Dakako, jedno je kad iza utemeljenja i gradnje stoji lokalni velmoža, povijesno osvjedočen na licu mjesta, a drugo kad se apersonalno stvaralaštvo šire ili uže regije pokušava tumačiti učinkom političkih uprava. Time se zapravo “siluje” struka, u kojoj su raslojene spoznaje za određivanje “općih mjesta” što ishode iz pukih predaja kulturne klime ili mentaliteta sredina naspram izglednim specifičnostima u njih utopljenih tekućih postignuća.

otkrivanju samih temelja tih interpolacija, nije sigurno da su sadržavale i kupolu; tek gdjekad se dala uvjetno naslutiti po rasporedu nosača ako u srednjem dijelu sklapaju kvadrat jednakih stranica.⁵³ Ili je srednji travej na nekima čitavim crkvicama nadohvat Dubrovniku primjerno blizak metodi uspostave „lebdeće“ kupolice o kojoj nema podataka. Sve ih se pak mehanički pribrajalo redu uzorno ukalupljenih, te nazivalo „dubrovački tip“, a ujedno im crkvu sv. Petra u Prikome kod Omiša proglašavalo „prototipskim prvijencem“ ili pak „ključnim objektom“ (!).⁵⁴ Čitanjem osnovne strukture, plana i vidova oblikovanja uz isti se tipološki razred znao vezivati veći broj crkvica na kojima je kupola možda postojala, ali je nestala u vihoru stoljeća, dok još ima i osamljenih slučajeva njezina fingiranja dogradnjom na krovu bez interne konstrukcije.⁵⁵

Sve nam to jamči poistovjećivanje pojma *ecclesiae* s oblom formulom kupole, preneseno iz kulturnih zdanja predkršćanskih vremena. U tom se zakonu njezina pojava posvuda uvjerljivo objašnjava i nema razloga tezu ne usvojiti pogledom na naše primjere kao dokaze čuvanja kasnoantičke tradicije uprkos prekidima linija povijesti i društveno-političkim mijenama. U Dubrovniku se pak napose ne smiju zanemariti kasnije sakralne građevine koje nisu nego romaničke replike starijih u pročišćenijim stilskim formama, ali sa zadržanim kompozicijama konstrukcije i prostornih odnosa.⁵⁶ Korjenito je oponašanje karakteristika lokalnog arhetipa pratilo daljnji nastanak pojedinih sročjenih u suvremenim tehnikama,⁵⁷ a i malobrojnih izvan grada uz pri-

⁵³ Osobito je pak zanimljivo da se u pojedinima od tih adaptacija, koje načelno datiramo u doba prije 10. stoljeća naziru određeni oblici ili zameću arhitektonsko-plastički pa i konstruktivni sustavi koje će u istim krajinama predromanika doraditi na novopodizanim crkvama, a zadržati i prva romanika tijekom 11. stoljeća, ne odričući se lako jednom za strukture konstrukcije i glavne prostorne odnose programski danih predložaka.

⁵⁴ Dovoljno je uočiti da joj je promjer kupole triput veći od prosjeka „južnodalmatinskih“, a u njima neviđena monumentalizacija obuhvaća sve dijelove cjeline, pa joj postanje (uz jaku nazočnost čimbenika paleobizantske umjetnosti) valja još temeljito istraživati. Osobno ga slutim u vezi s bizantskim vojnim logorom (a ne „villom rusticom“) iz kasne antike na Mirinama kraj Škripa vrh Omišu susjednoga Brača - no sva pitanja ostaju otvorena.

⁵⁵ Pravodobno sam upozorio (n.d. u bilj. 42.) kako je i zašto Sv. Mihovil nad Dolom na Braču zacijelo manje upitan od Sv. Kuzme i Damjana na istom otoku. Nezgodno je, međutim, što se po prvome (a i omiškom sv. Petru) granica prostiranja „južnodalmatinskog tipa“ pomiče na Cetinu, jer to ima druge implikacije.

⁵⁶ Primjerno Sv. Petra u sjeveroistočnom uglu grada, zvana „od klobučca“ što joj razotkriva prvotni oblik.

⁵⁷ Sv. Franjo na Koločepu - na gotički postanak postojeće crkve upozorio sam u „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“ 2 / 1996 - što se kasnije pripisalo drugima. Pri zamašnoj povijesnoj rekonstrukciji crkve sv. Andrije na Pilama, pak, kupola je uobličena u dosluhu s tadašnjim rječnikom renesanse, a mjestimice čitana izvornom: I. Stevović, Trobrodne kupolne crkve u Dubrovniku u vremenu vizantijske vlasti, Zograf 21, Beograd 1990 - rad koji potiče gore sumarno ocrtanu raspravu: osim što se ti spomenici nekritički analiziraju, njihova se konkretno ničim vremenski dokumentirana postanja ne mogu vezivati uz dotičnu

mjenu razvidno „modernijih“ proporcija.⁵⁸ No njegova preuzimanja su zorna i u renesansnom „revivalu“ na kapelicama ljetnikovaca dubrovačke vlastele, kao znanih čuvara uspomena na starinu zavičaja,⁵⁹ tako da zaista ima razloga govoriti o osobitom dubrovačkom tipu jednokupolnih jednobrodnih crkva. Time se, međutim, nužno omeđuju i granice pojavi „tipa“ s učinkom na rijetke mu – po mojem sudu – naizgledno tek srodne preko Neretve.

Čuvanje tradicije na djelima užeg teritorija se utvrđuje golim okom, od tehnika zidanja ili doradenosti umijeća postizanja efekta chiaroscurnosti do osjećaja za ljudsko mjerilo, što im uzdiže vrijednost u suvremenom nasljeđu čitave obale. Usto im je naglašena skulpturalnost, senzitivno bliska istančanoj pleternoj ornamentici u mjesnim radionicama klesane dekorativne opreme, znak likovnosti preporadane s reformom rimske crkve. Po sistemu regionalnosti je vodila razdvajanju rječnika, ali ne i kakvoća stvaralaštva s područja starohrvatske države pod plaštom papinstva, kao i unutar s njome otada ujedinjenih „carskih gradova“ sjevernijeg dijela uzmorja.⁶⁰ Međutim su u toj produkciji manje rječite komponente umjetnosti i duha Bizanta, čija je vrhovna i naslovna vlast nad Gornjom Dalmacijom od Stona do Skadra s gradovima Dubrovnikom, Kotorom i Ulcinjom, potrajala sve do prvih godina 13. stoljeće. I tu se opet u znanosti iznova preplitahu pitanja o „korjenima“, o „jedinstvu“ ili „zajedništvu“, ništa manje o „utjecajima“ iz zaleđa „grčke vjere“, nestalno prisutne i na apeninskom jugu podložnome okvirno ili više-manje jednakim političkim okolnostima do dolaska Normana 1070-ih godina.

Naravno, ovo nije mjesto razbistravanja političke kao i crkvene povijesti, ali nas na tumačenja spomenika potiču težnje da se jednobrodnim jednokupolnim svetištima na danom uzmorju i prvom pojasu kopna iznađe podrijetlo unutar centara opstanka jednolikog rješenja. Kotor je među njima onaj koji ga je zasigurno najduže održao i uzdigao mu vrsnoće na tri dje-

vlast, jer ona nikad nije izravno utjecala na tijekove komunalnog života i pravce stvaralaštva u svemu inače samostalnih „carskih gradova“.

⁵⁸ Tako je sadašnja crkva Sv. Luke u Dubrovniku sazidana početkom 16. st. (arhivski izvor o premještanju) vrlo vjerojatno punim ugledom na prvotnu, ali uz zamjetnu okrupnjelost nadgradnje za kupolu, sužavanje portala iz 15. st., a možda i preklesavanje čimbenika ranoromaničke strukture te obradu svog ziđa.

⁵⁹ U ladanjskim sklopovima ih je uočio C. Fisković, *Naši graditelji i kipari u Dubrovniku u XV i XVI stoljeću*, Zagreb, 1947. da bi doživjele neutemeljnu interpretaciju – V. J. Đurić, n.d. u bilj. 25, 240: „...očevidno su smatrane za staro grčko nasleđe; njihov su tip krajem XV i u XVI veku dubrovački graditelji raširili po Hercegovini, verovatno na zahtev pravoslavnih ktitora da im crkve budu podignute 'more greco'." No, tog tipa tamo nema ni unutar drugog klasifikacijskog razreda (V. Korać i V.J. Đurić, Crkve s prislonjenim lukovima u staroj Hercegovini i dubrovačko graditeljstvo, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, 569) za koji oni pišu da je „pronađen jedan vrlo karakterističan tip hrama, koji je imao konfesionalno obeležje... kao znak 'grčkog' pravoslavnog graditeljstva“, što se može opovrgavati s bilo koje strane pa izostavljam.

⁶⁰ Opće prilike: I. Fisković, *Reljef kralja Petra Krešimira IV*, Split 2002.

la nastala oko 1200. godine,⁶¹ u razvijenom romaničkom stilu s dotad rjeđom oblom apsidom. Radi se o važnim gradskim crkvama Sv. Luke, Sv. Marije na Rijeci i Sv. Martina (sv. Ane), koje se vode i kao crkve „sažetog upisanog krsta s kupolom“,⁶² a produžuju i uzdižu ljestvicu baratanja utvrđenim rješenjima građevina s njome u centru. Ona ih s obzirom na unutarnji prostor i vanjski izgled čini vodećima u varijanti na kojoj je - po gore predloženoj klasifikaciji - bila odlučna tema konstrukcije i oblikovanja, a ne dodatni motiv.⁶³ Utoliko je i bliža drevnoj istočnosredozemnoj predilekciji za organizaciju sakralnog prostora i arhitektonske strukture naglašenom centralizacijom po vertikalnoj, a ne horizontalnoj osi.

No, rečeno na kotorskim crkvama potvrđuje i njihov visoki tambur: valjkast ili poligonalan prema kružnom ili eliptičnom presjeku kalote uz moćniju kocku srednjeg traveja koja nadvisuje liniju krovnog vijenca. Stupnjevanja volumetrije zaključno su se preobrazila u nešto drugo, iskazano dodirima s „raškom školom“ graditeljstva unutar koje postoje specifičnosti izvan ovdašnjeg nam zanimanja. Ona se, naime, razvijala kao svojevrsna sinteza ranije bizantske arhitekture na tlu stare srpske države od sredine 12. stoljeća, kad je diljem istočnog uzmorja južnog Jadrana već zamirao običaj podizanja crkava s jednom kupolom nad jedinim brodom. S obzirom na to ostalo je otvoreno pitanje kontinuiteta, jer jer je na njima ostvaren dvojadi način nošenja ili dizanja kupole, s time što ona određuje poglavito u interijeru vidljiv slog građenja. Sriče ga izražajna grafičko-linerna i plastička razvedenost zidnog ovoja čitave lađe posredstvom kojeg se očituje i tripartitnost ukupnog prostora. Ne možemo ne promišljati da je i to bilo predodređeno vjerskom simbolikom jer u kršćanstvu broj tri mnogo znači, a toliki je najčešće i broj niša u zaključku lađe

⁶¹ V. J. Đurić, *Kotorske crkve oko 1200. godine i njihovo poreklo*, *Zbornik za likovne umjetnosti Matice Srpske*, 25, Novi Sad 1989, s opširnijom starijom literaturom i širokim komparacijama. Po pedantnoj je njihovoj analizi uz ogled povijesti, Kotor očito bio najkreativnije mjesto promicanja predaja i iskustava na uvjetnom tragu stapanja „južnodalmatinskog tipa“ i „zetsko-zahumske grupe“ jednobrodnih crkava s kupolom. Značajnijim se čini kretanje k „raškoj školi“ kao osobitijoj pojavi na razmeđu Istoka i Zapada: V. Korać, n.d. 18 – 20.

⁶² Osobno mi se taj naziv ne čini razložiti: u tlocrtu vidljiv križ na utječe odlučno na dispoziciju unutarnjeg prostora kao na istozvanim crkvama iz bizantskoga i pravoslavnoga graditeljstva. Rečena je forma izrazito plitkih krakova posljedica formiranja lukova koji nose središnju kupolu, dakle para prošupljenih arkada u lađi zaključenih pojasnicama stopljenima sa svodom i para prislonjenih uz bočne zidove, povišenih spram prednjima i stražnjima, tako da s njihovim platnom tvore niše duboke kao i širina pojasnice na zajedničkim im ugaonim pilonima u sastavu optate prostora. Međutim je rečena nomenklatura dubokih vremenskih korijena toliko učestala i kao znamen ili označnica „graditeljske škole iz Nemanjina doba“ da je zacijelo nepromjenjiva.

⁶³ U tom smislu tek one, a ne „dubrovački tip“, ostvaruju dodire s apuljsko-barijskima koje smo - razložito zvane „rustikalnima“ - prikazali, ali se kao mahom mlade te oblikovno i izvedbeno u svemu izvrsnije uživo stapaju s graditeljstvom „raške škole“ iz srednjovjekovne Srbije u unutrašnjosti zemlje.

većine crkava „dubrovačkog tipa“. Dakako, to nije nepoznato u svakojakoj prijašnjoj kao i kasnijoj sakralnoj arhitekturi, ali je u brojnim našim primjerima važno da ih se shvati kao organizme kojima suma konstrukcije, kao i dobar dio oblikovanja proizlazi iz općih shvaćanja funkcije kršćanskih svetišta.

Međutim, da ne zalazimo u ta inače u kulturnoj povijesti priznata i obrađena polja gledanja na arhitekturu sakralnog sadržaja, za zaključak bih upozorio da u nas održana metoda tipološke podjele spomenika iz ranog i zrelog srednjovjekovlja ima dosta nedostataka. Rekao bih da je jedan od glavnih slučajno ili namjerno nerazlikovanje „općeg“ od „specifičnog“ u struci koja je okrenuta duhovnim i materijalnim osnovama izražavanja lijepoga. Pogotovo ako se linije njezine evolucije tumači s uzročnicima tijeka političkih zbivanja u mikro ili makro prostoru Jadrana, odnosno uzrokom konfesionalnih pripadnosti njegova stanovništva. Fenomen kupole o kojem sam govorio zacijelo nije bezuvjetna potvrda „vanjskih utjecaja“, a još je manje dokaz vladavine Bizanta nad krajevima pretežno od Slavena nastanjenih obala zapadnog Balkana. U tom je ozemlju otprije postojala, sasvim razgovjetna već u antičko-rimskom graditeljstvu, srodivši se s umjetničkim htijenjima i postignućima kasnijih naraštaja. Zato će ispravnije biti govoriti o „kulturnim krugovima“ i načinima ili vidovima njihova izražavanja sukladno onome na što ukazuju druge humanističke discipline a gore istaknuto punim citatom. Moja je nakana ovdje bila sagledati probleme oko njihove moguće geneze i disperzije dijelom drugačije nego se dosad činilo, a format teksta kao i opseg zapažanja sam nastojao održati prikladnima zborniku znanstvenog skupa održanog u doba kad sam se više bavio srednjim vijekom. Nadam se da sam ulio nešto više svjetla u temu koja unatoč gustim istraživanjima još ostaje aktualna, pa sam joj vjerojatno ovim prilogom „produžio život“, ne dvojeći da je svaka znanost otvorena dopunjavanjima kao i ispravljanjima spoznaja.

Igor FISKOVIĆ

ON MEDITERRANEAN DOME CHURCHES ON THE COAST OF THE ADRIATIC

Summary

The paper discusses the phenomenon of medieval churches from the southern part of the Eastern Adriatic coast that have only one nave in full volume and a single dome in the middle of the roof. They also share an internal division into three traves along the longitudinal axis, with the apse in the end, while the dome, visible from the outside in its own volume, protrudes from the barrel vault. Such a basic system,

as well as the overall constructive structure, correspond completely to the function of the Christian sanctuary, while the articulation of the parts is developed in several variants. However, since all of them combine elements of the longitudinal and central organization of architecture and space, one finds a symbiosis of Latin church building practices and the principles of Byzantine architecture. It is common knowledge that the Western Roman culture was usually and predominantly expressed in the former tradition while the East-Mediterranean was expressed in the latter one; here, they are combined in a almost unique simple solution. In addition, it is important to note that the encounter of the two civilization poles has been especially fruitful in this geographical area since the Roman antiquity, continuing throughout the Middle Ages. Around thirty churches in this area belong to this era, considered as the most striking result of a massive historical process of the intertwining interests of the Roman Church organization and the political and economic pretensions of the Byzantine Empire in the Adriatic.

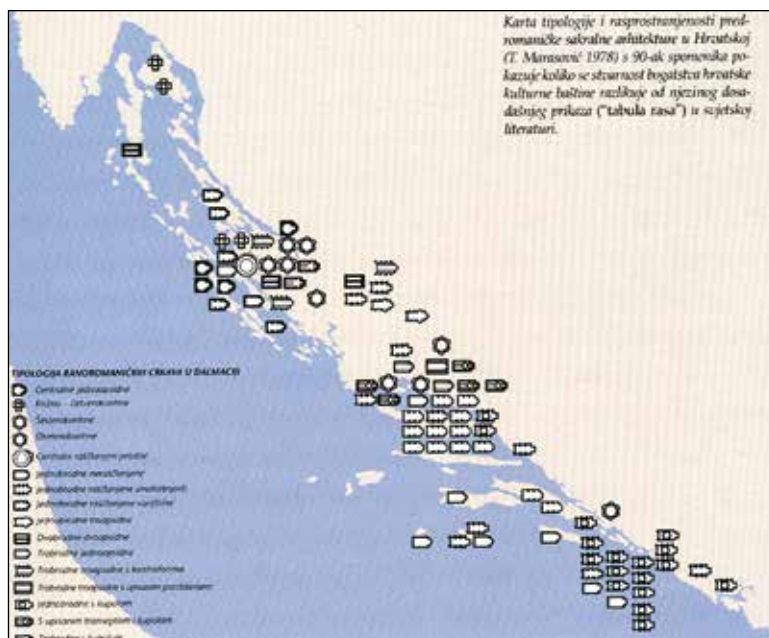
Nonetheless, these churches have been grouped in scholarship under the name of “south Dalmatian type of the three-trave structures with a dome”, according to their typological characteristics. The coexisting term “Zahumlje – Zeta group” of a single nave, single dome churches, was named after the small states of Zahumlje and Zeta located in this territory. In order to surpass this illogical dual nomenclature, the author has attempted to point out a shared genetic connection, stemming from the Late Antiquity. The basic model for the three-part axial architecture has been found in a small early Christian memoria of St. Maxim at the island of Majsan (that was named after the saint), an important pilgrimage site. A baldachin, integrated into the perimeter walls, was erected above the privileged grave in the 8th century; its dome thus partly defined the entire sanctuary. Quite a similar idea was confirmed in archaeological excavations of the old sanctuary of the church of St. Peter, near Ston (some 50 km distance from Majsan). These two sites present the process of model-creation for the longitudinal buildings with elements of the central ones.

Further elaboration of this model resulted in the exceptional church of St. Michael in Ston, which was the votive court chapel for the ruler who lived in the fortified castle on the top of the hill. It was built in the 10th century and developed in two phases; it therefore presents the viewer with the sublime peaks of the Pre-Romanesque style, present also in the fresco paintings of the patron-king. Dubrovnik became the center of the Church organization in the surrounding area around the same period (in the year 999), and the presented solution for the church architecture was used throughout the diocese to reaffirm its ancient roots. Several churches of the same type were erected in the city itself, and many more in the territory under its jurisdiction, counting around fifteen similar churches in the early Romanesque style.

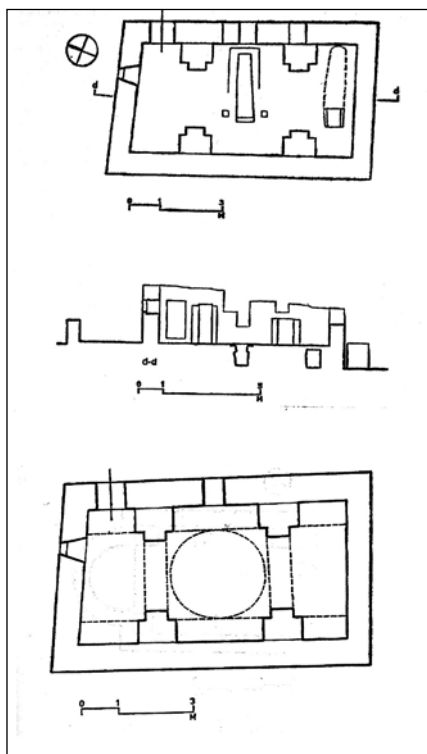
Based on this historical ground, formal analysis also proved strong morphological congruencies, primarily the unusual small dome that is nested on a logical skeletal construction from the perspective of statics. The dome does not condition all of the constructive elements: it protrudes as the symbol of holiness, representing the tendency of joining heaven and earth, in other words confirming all of its functions as “domus Dei” on a small scale. At the same time, it expresses a strong plasticity, so those chapels have a statue-like quality. One cannot deny the originality of the church

ches – they represent the authentic expression of the province between the East and the West, even more so since the model, clearly designed in ancient times, continued to be used all the way into the high Romanesque period. In fact, that was the model for the articulation of private-votive, communal-parish and Benedictine churches in the region. Through a multifaceted research into the conditions of the emergence of this type, the author offers new theories for its valorization. In the accompanying illustrations, he empirically demonstrates a different evolution from the dome churches of Southern Italy. The ones from the area between the Neretva and Bojana rivers are characterized by the exceptional plasticity of their walls, with niches and pilasters projecting from the wall, which is characteristic of the architecture of the medieval Croatian state from the same period.

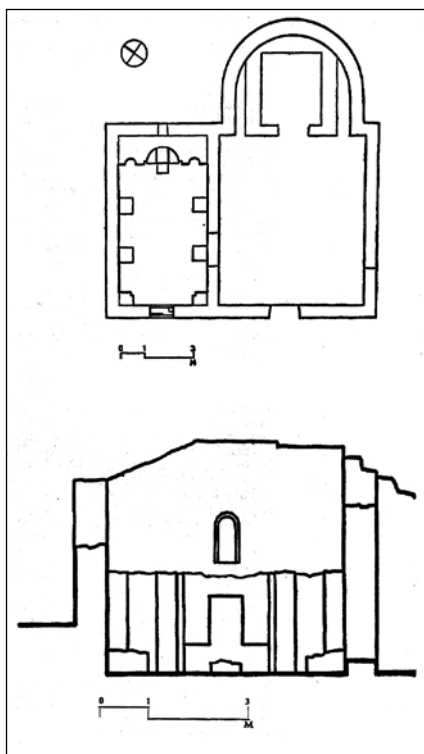
The basic pattern was reinterpreted in an even more monumental fashion in several churches in Kotor, when the town came under the rule of the Serbian dynasty. Those churches do not repeat the earlier structure, in which the dome is a secondary, symbolic motif; rather, the dome subordinates their entire architectural organism. Drawing upon those solutions and experiences the “Raška architectural school” presented a distinct synthesis not only of micro regional architecture but also of the Middle Byzantine period. By following these outcomes in the network of the history of the Western Balkan coast, this paper offers some answers to a series of questions about continuity and change in the European periphery, marked by local and general traditions of the encounter with the Byzantine Empire from the 11th to the 14th centuries.

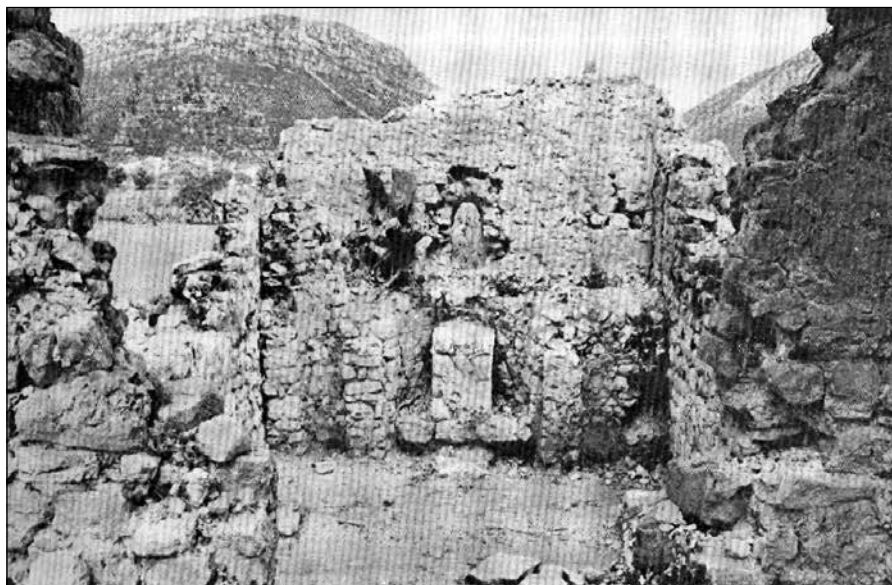
Sl. 1. Karta tipologije srednjovjekovne arhitekture (preuzeto iz T. Marasović, "Dalmatia praeromanica")

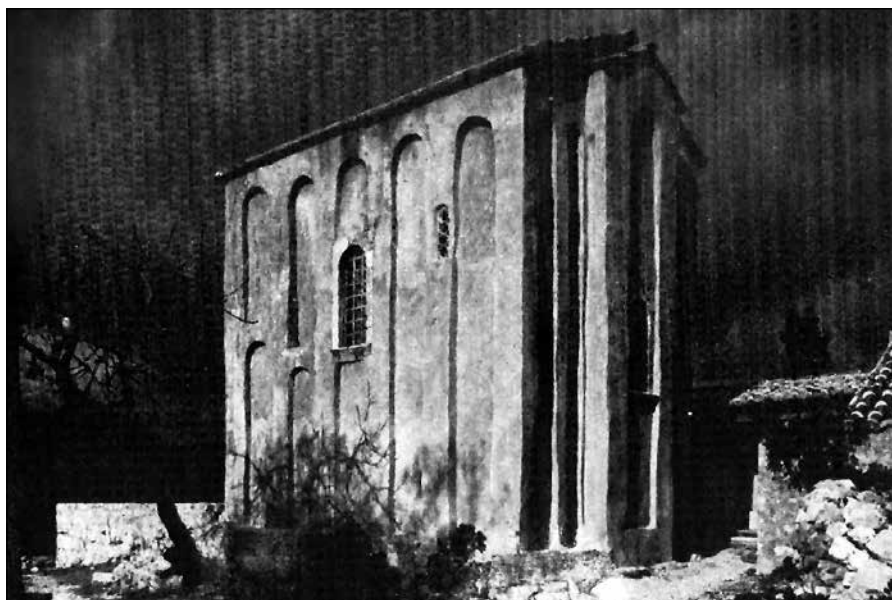
Sl. 2. Majsan, tlocrt i presjek kasnoantičke memorije s rekonstrukcijom ranosrednjovjekovnog uređenja (I. Fisković – I. Tenšek, Institut za povijest umjetnosti – Zagreb)

Sl. 3. Stonsko polje, Tlocrt i presjek kasnoantičke crkvice s ranosrednjovjekovnom interpolacijom (isto kao i sl. 2.)

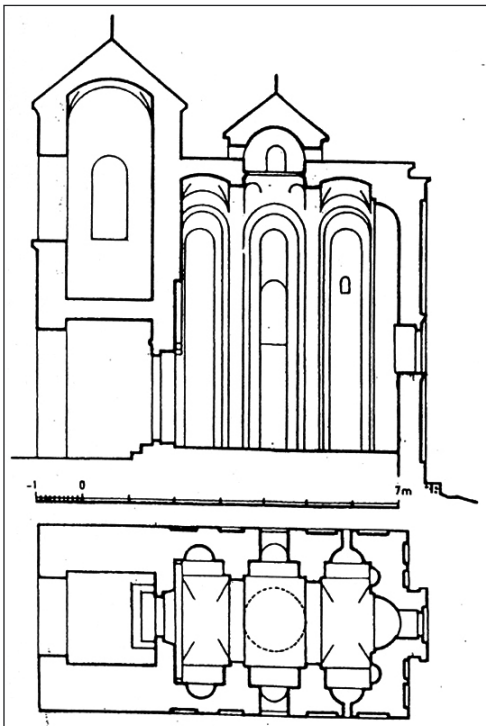
Sl. 4. Stonsko polje, Ruševine crkvice sv. Petra nakon arheološkog istraživanja 1964. g. (po fotografiji K. Tadić)

Sl. 5. Predromanička crkvice sv. Mihovila kod Stona – dvorska kapela vladara Zahumlja iz 11. stoljeća (N. Gattin)

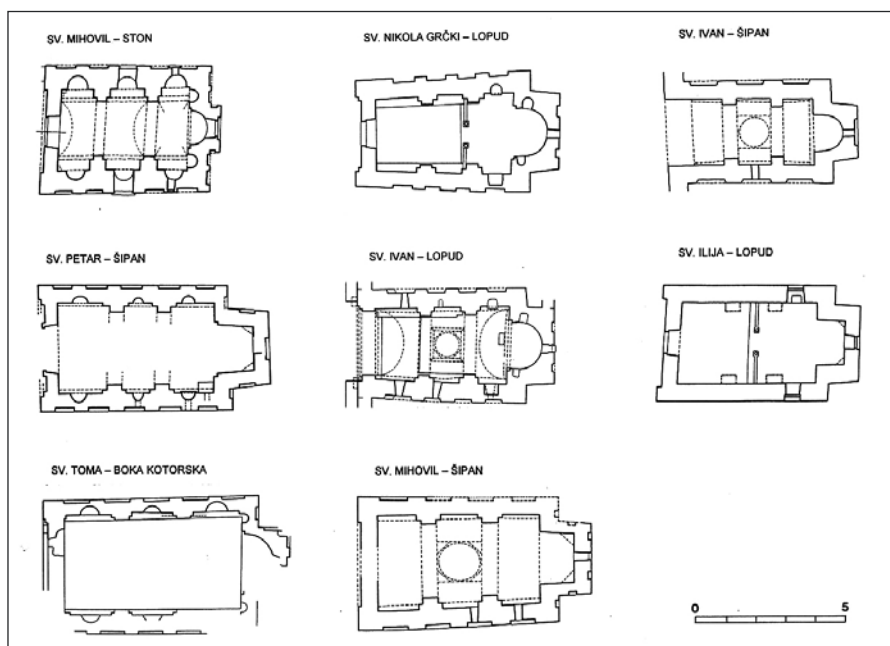

Sl. 6. Prikaz ktitora s modelom crkvice iz 11. stoljeća – freska u crkvi sv. Mihovila (Ž.Bačić)

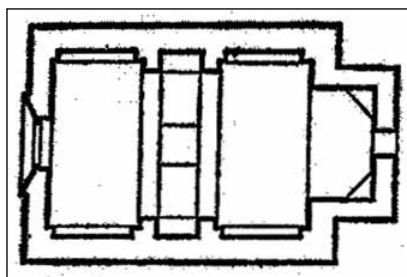

Sl. 7- Poprečni presjek i tlocrt crkvice sv. Mihovila kod Stona s idealnom rekonstrukcijom kupole na vrhu i tornja pred zgradom (prema studiji I. Zdravkovića iz 1956. g.)

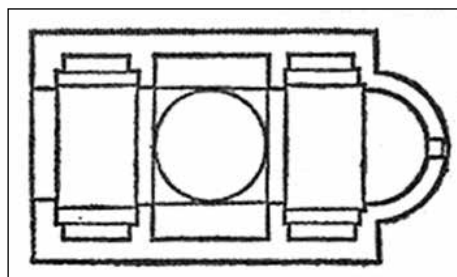

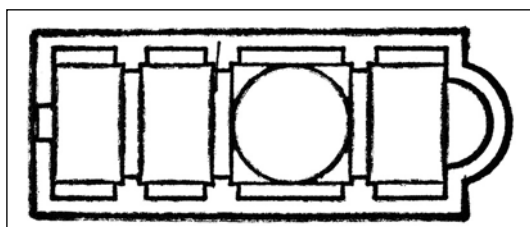
Sl. 8. Tlocrti crkvice “južnodalmatinskog tipa” s kupolicom iz dubrovačkog okružja (Institut za povijest umjetnosti – Zagreb, arh. I. Tešek, 1972. g.)

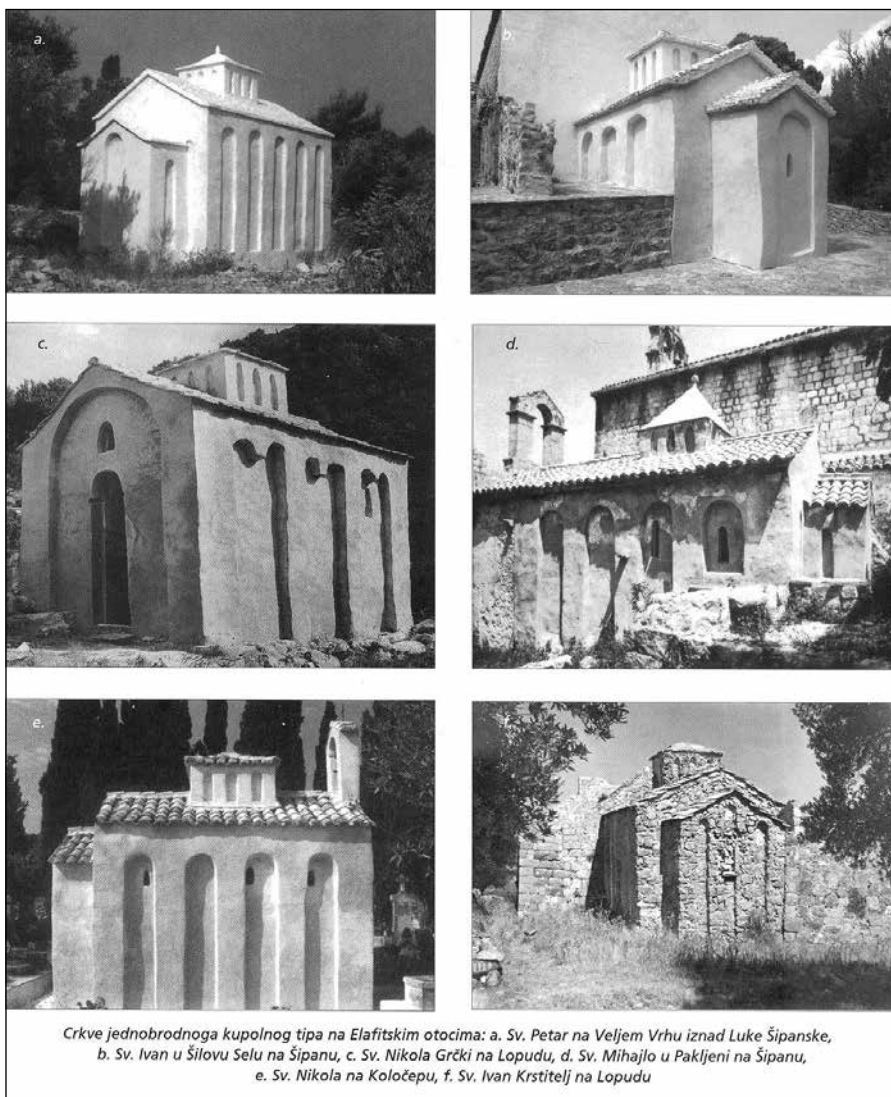
Bijelo polje, rekonstrukcija tlocrta crkve sv. Petra

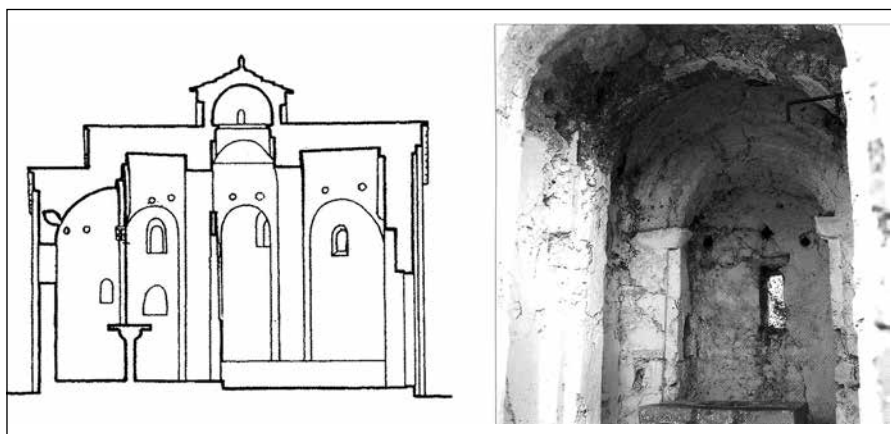
Ivangrad, rekonstrukcija tlocrta crkve Đurđevi stupovi

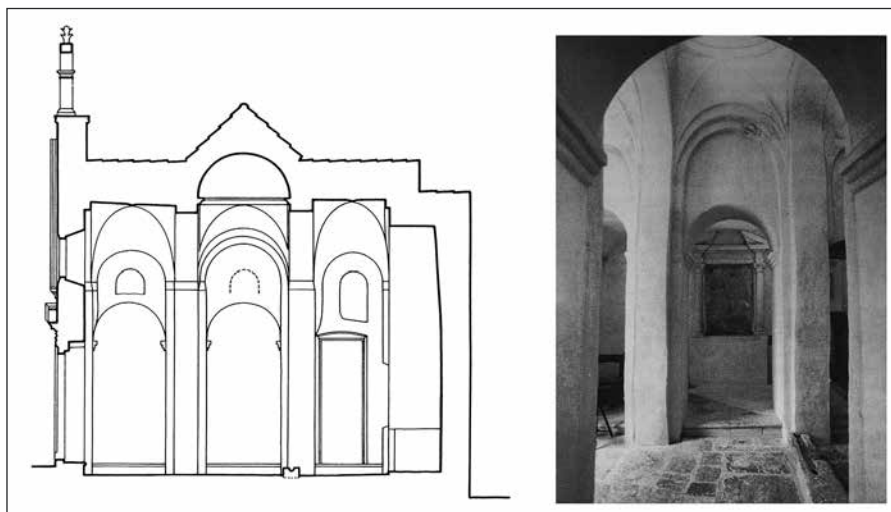
Ratac, rekonstrukcija tlocrta crkve C

Sl. 9. Predromaničke / ranoromaničke crkvice s kupolom na otočju Elafita kod Dubrovnika (stanje oko 2000. g. iz n.d. T. Marasović)

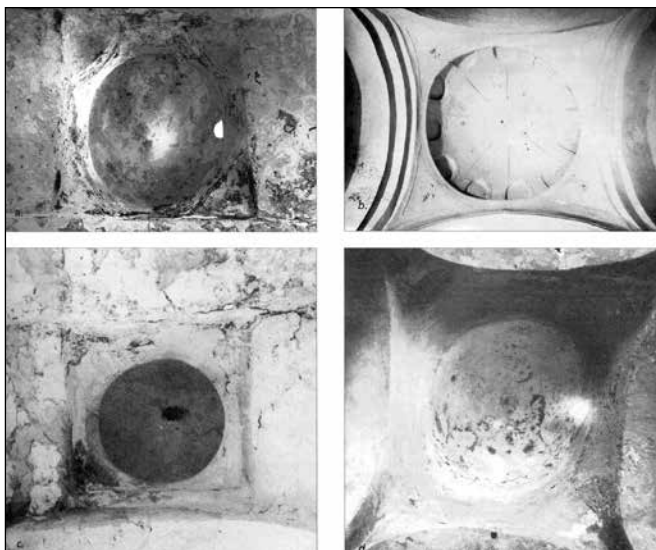
Sl.10. Uzdužni presjek i unutrašnjost crkvice sv. Ivana na Lopudu (Institut za povijest umjetnosti, Zagreb)

Sl.11. Uzdužni presjek i unutrašnjost (sekundarno proširena) crkvice "Sigurata" u Dubrovniku (Institut za pov. Umj. – Zagreb)

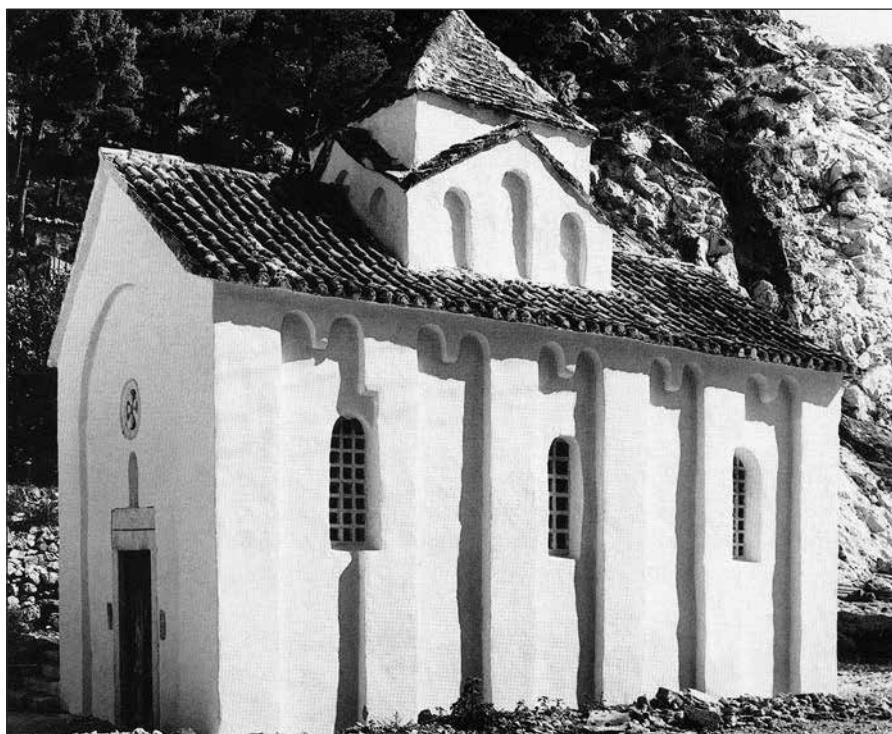
Sl. 12. Unutrašnjost crkvice sv. Mihovila u benediktinskom samostanu Pakljeno na Šipanu: primjer "lebdeće kupolice" nad srednjim travejem – 11. st. (istražio I. Fisković 1968. g.)

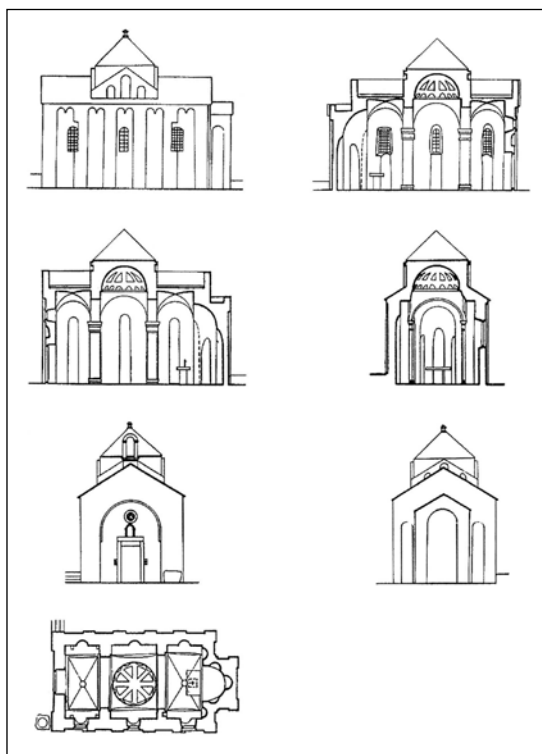
Sl. 13. Primjeri kupolice "južnodalmatinskih trotravejnih crkvice" (Elafiti - desno gore sv. Petra kod Omiša)

Sl. 14. Bočni izgled crkvice sv. Ivana na Lopudu (K.Tadić)

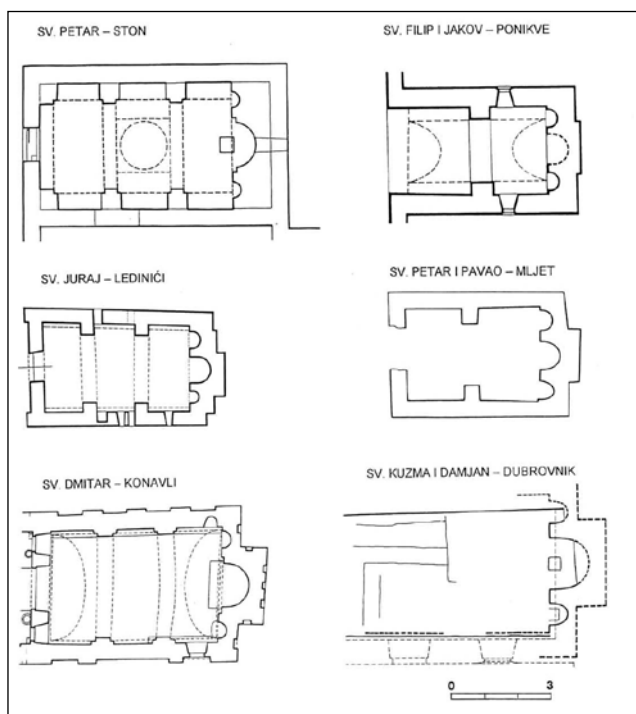
Sl. 15. Crkva sv. Petra u Prikome kod Omiša – primjer monumentalnosti (atipične južnodalmatinskima s kupolom)

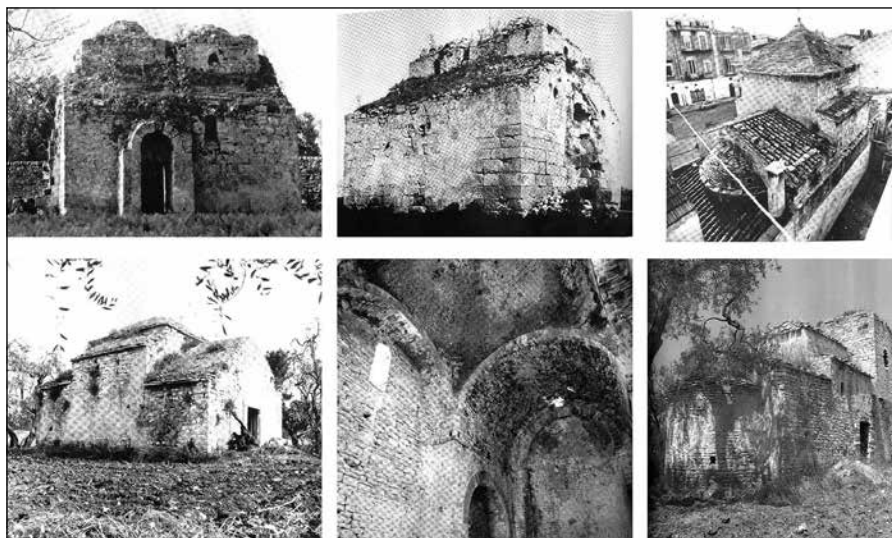
Sl. 16. Nacrti crkve sv. Petra kod Omiša (iz n.d. T. Marasović)

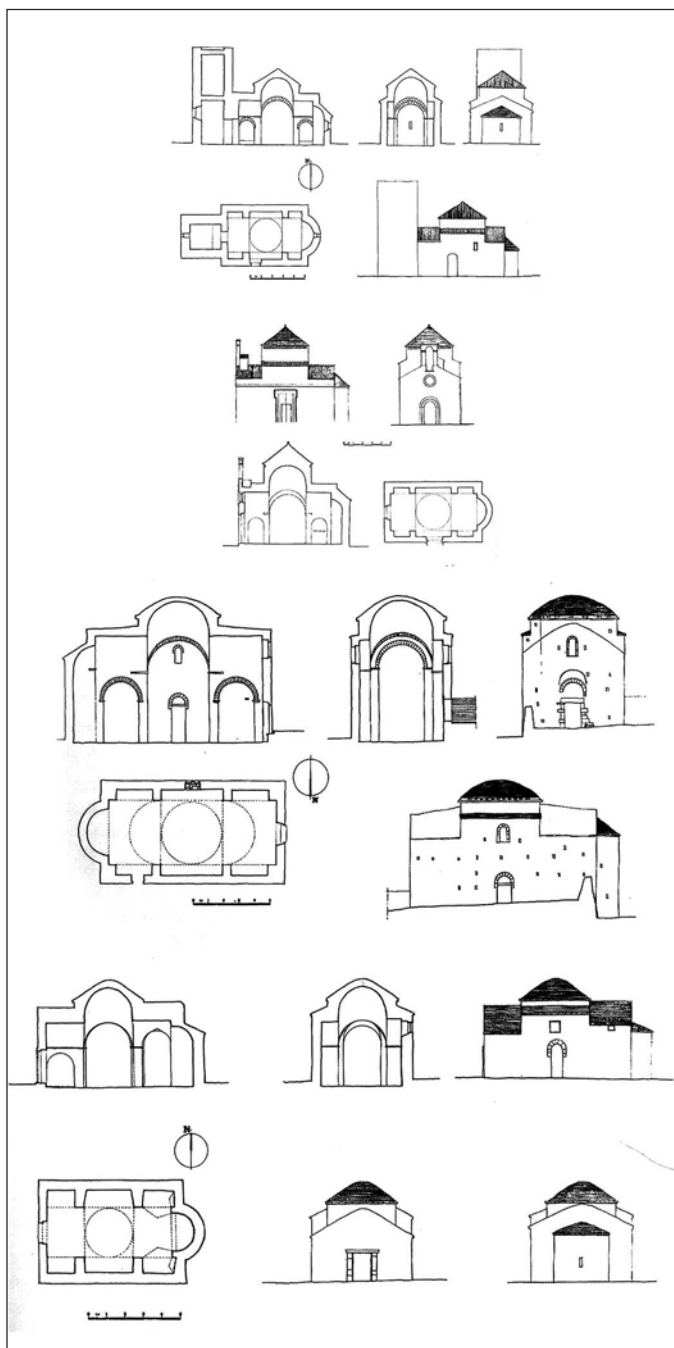
Sl. 17. Unutrašnjost crkve sv. Petra kod Omiša (isti izvori)
- Vidljivo drukčiji odnos prostora i kupole nad sredinom

Sl.18. Tlocrta crkava s tročlanom apsidom u dubrovačkom kraju (I. Fisković – I. Tenšek, Institut pov.umj. u Zagrebu)

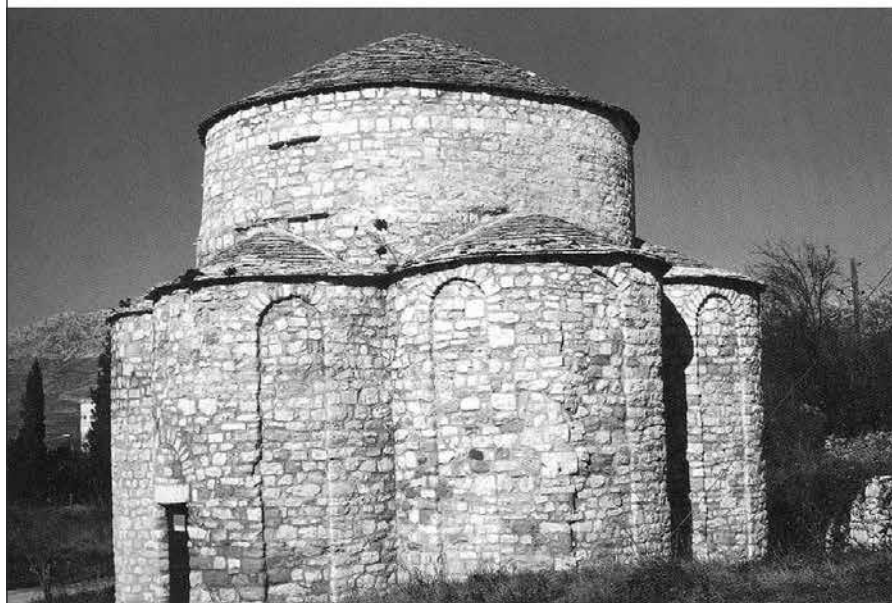

Sl. 19. Primjeri crkava s kupolom u Apuliji – razvidna različitost prema našima (razni stariji izvori)

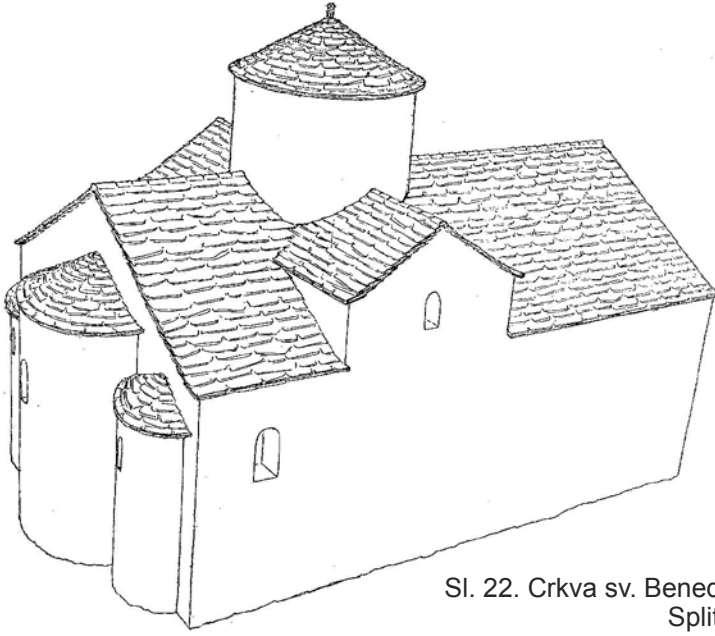

Sl. 20. Nacrti crkava u južnoj Italiji ističu tipološke razlike prema istočnojadranskima (nacrti prema Ž. Peković – preuzeti iz Zbornika T. Marasovića, 2002. g)

Sl. 21. Varijante crkava s kupolom u Dalmaciji (Sv. Jadre u Rovanjaska pod Velebitom i Sv. Trojica u Splitu) drugačijih od jednobrodnih jednokupolnih s južnog primorja

Sl. 22. Crkva sv. Benedikta / Eufemije u Splitu – oko 1070. g. (istraživanja C. Fisković / J. Marasović, 1947. i kasnije)

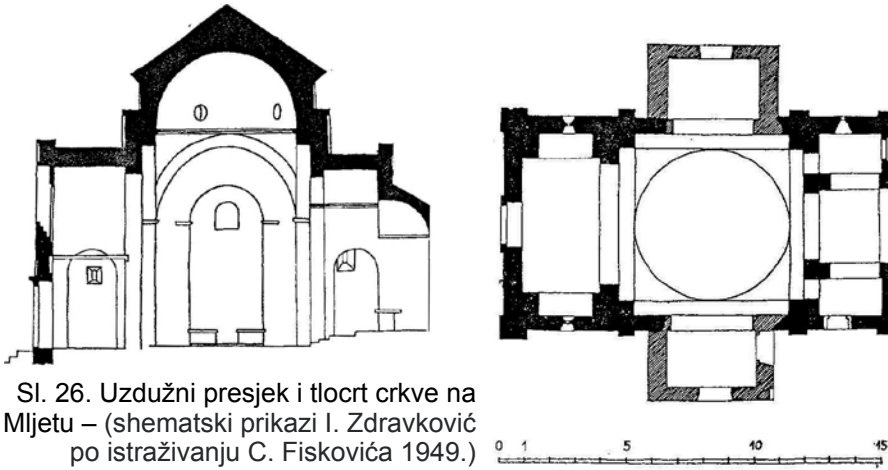
Sl. 23. Crkva sv. Mihovila u Splitu – zdanje s kupolom nad latinskim križem u sastavu trobrodne unutrašnjosti (N. Gattin)

Sl. 24. Unutrašnjost istovjetne crkve sv. Lovra u Zadru (isto)

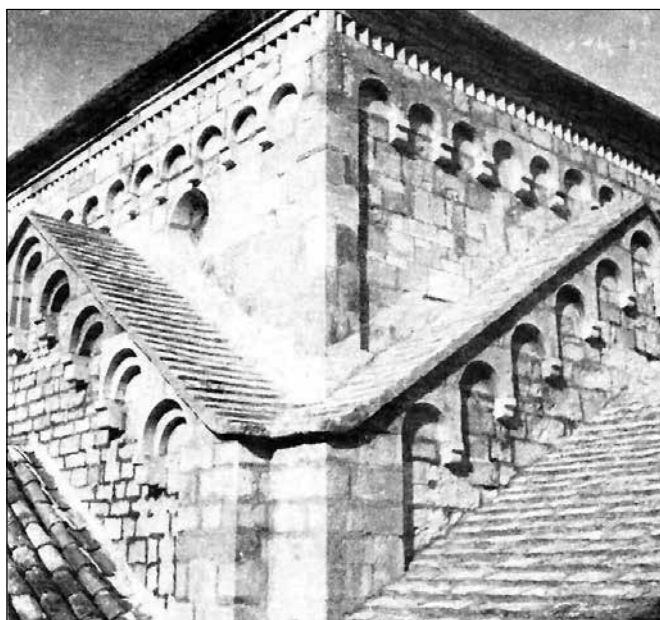
Sl. 25. Benediktinska crkva na Mljetu (foto K.Tadić)

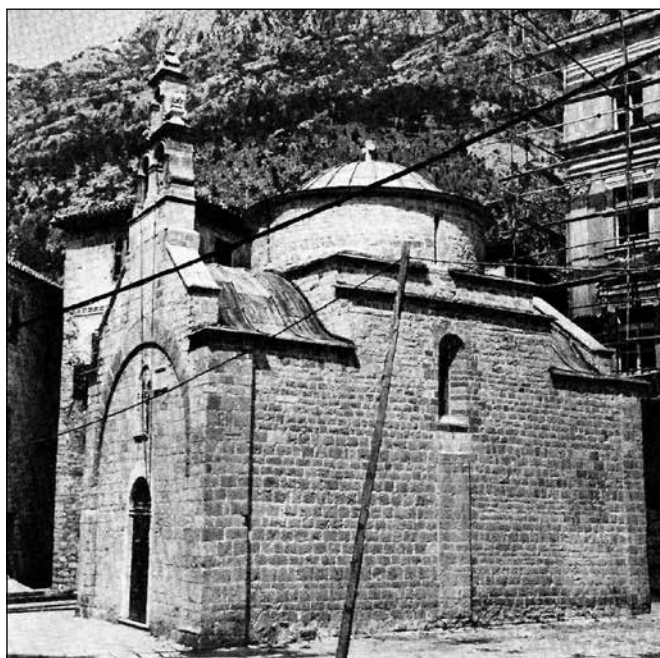
Sl. 26. Uzdužni presjek i tlocrt crkve na Mljetu – (shematski prikazi I. Zdravković po istraživanju C. Fiskovića 1949.)

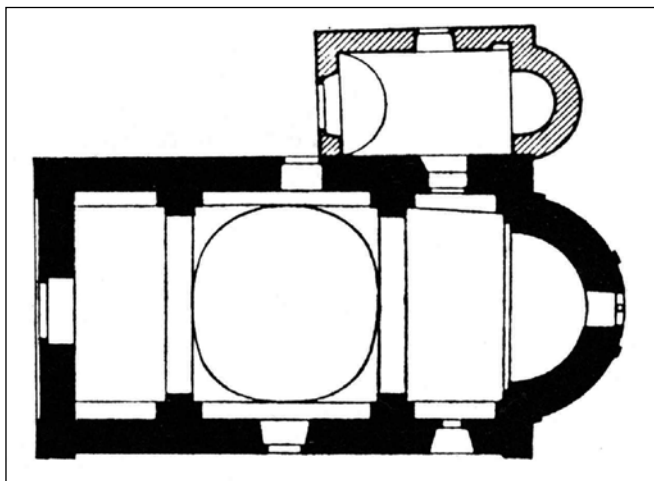
Sl. 27. Unutrašnjost samostanske crkve na Mljetu (foto k. Tadić)

Sl. 29. Vanjski izgled nadgradnje za kupolu crkve na Mljetu (K.Tadić)

Sl. 30.

Sl. 31.